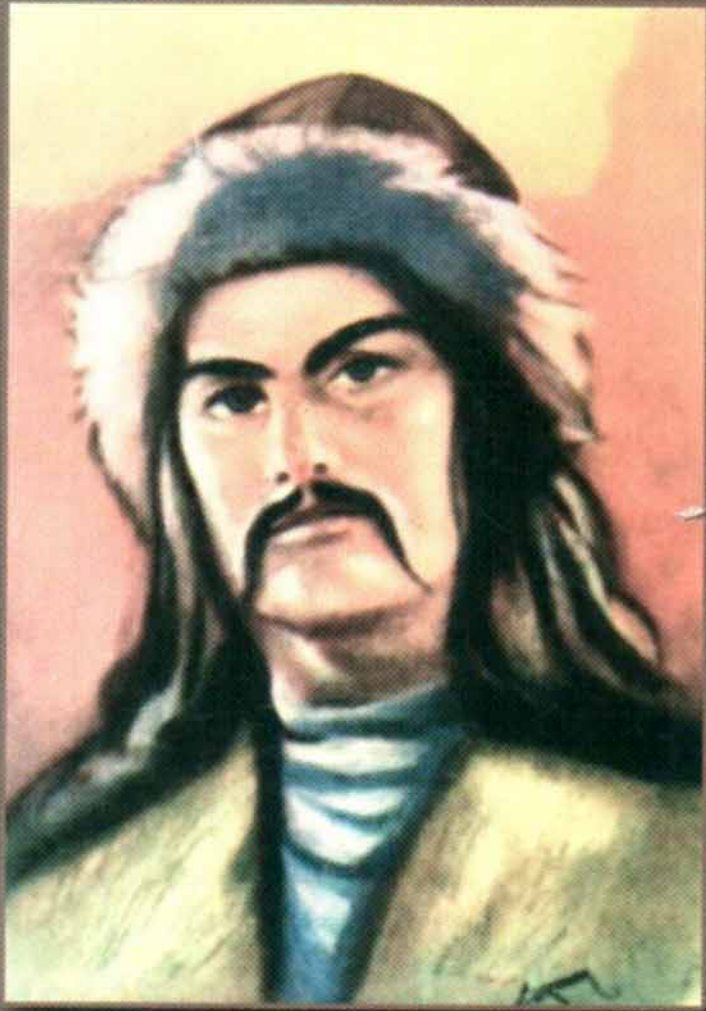

وارليق

تور كچه - فارسجا كولتورل درگى
فصلنامه فرهنگى تركى - فارسى

اوتوز دوزدونجو ايل، قيش ۱۳۹۱، سايى ۱۶۷
سال سى و چهارم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۶۷

اوغوز خان

صاحب امتياز و مدير مسئول: دكتور جواد هيئت

اولو تانرى نين آدى ايله

وارليق

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگى ترکی - فارسى

۳۴ - جو ایل، قیش ۱۳۹۱، سایی ۱۶۷
سال سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۶۷

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

درگى نين آدى: - وارليق - ۳۴ - جو ايل، قيش ۱۳۹۱، سايى ۱۶۷

(سال سى و چهارم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۶۷)

امتياز ييههسى، سۇرۇملو مدير، باش يازار: - دكتور جواد هيئت

اجرا ايشلرى: حسن مجيد زاده - «ساوالان»

بيلگى سايارلا يىغان: آيدىن محمدخانى

صحيفه لرین سايى: ۹۶

اۇلچو: وزيرى

قابىغين اۆستو: محمد محمدخانى

چاپ يئرى: نويد اسلام - قم

دیر: ۲۵۰۰ تومن

ایچینده کی لر:

- ۵..... اسناد محمد حسین شهریار ● دکتر جواد هیئت.....
- ۱۰..... آذر بوژونالی نین یارادیجیلیغیندا بدیعی افاده واسطه لری ● کؤنول باقیروا.....
- ویزگی های زبان ترکی و مقایسه کوتاه بین ترکی و فارسی ● تهیه و تنظیم :
- ۱۹..... تایماز (م. ن).....
- حسین جاویدین (اوپچوروم) فاجعه سینده کونستپسیاسی ● سعادت جهانگیرزاده
(باکی دولت اونیوئرسیتیه سی):..... ۳۳
- دیلیمیز، فولکلور و ادبیاتیمیز ● حسن مجیدزاده «ساوالان»..... ۴۳
- باش ساغلیغی..... ۴۸
- ثعلبیه و شفاهی ادبیاتیمیز ● حسین م. «گونئیلی»..... ۴۹
- باش ساغلیغی..... ۵۳
- منبع شناسلیق - دیلیمیزین تدقیقی ● پروفئسور واقیف اسلانوف..... ۵۴
- اوغوزلارین ان دوغوداکی قولو سالیر (سالور) لار و دیلیری (۱) ● محمد اولمز... ۶۲
- کتاب تانیتمی ● حسن مجیدزاده «ساوالان»..... ۶۵
- اوغوزلار، اوغوزنامه لر و دده قورقوت ● جمال آیرملو..... ۷۰
- حکیم فضولی ● روزبه صمدی «نیر اوغلو»..... ۷۷
- یئنیلمز بیرلیک ● عزیز محسنی..... ۷۹
- عزیز محسنی ● بهار بیزه قوناق گلیر..... ۷۹
- باهار بایرامی ● ح. م. ساوالان..... ۸۱
- بئله قالماز ● ملا ولی ودادی..... ۸۲
- ایکی غزل ● محمد فضولی..... ۸۴
- یاز اوژ یئرینده ● اکبر ستاری «قیزیل قلم»..... ۸۵
- ۸۶..... Qardaşıma ● Həsən Məcidzadə (Savalan).....
- ۹۶..... Ömrünü xalqına həsr edən vətən sevdalısı ● Pərvanə Məmmədli.....

استاد محمد حسين شهريار

● دكتور جواد هيئت

استاد شهريار دنيانين داھى شاعرلريندندير. او ۱۹۰۶ دا تيريزده آنادان اولموش، و اوشاقليني حيدر بابا داغي نين اتكلرينده گنچميشدير.

حيدر بابا داغي تبريزين ياخينليغيندا بير داغدير. شهريارين آتا- بابا يوردو او داغين اتگينده خشكناب كنديندهدير.

- شهريار تبريزده ايلسك و اورتا تحصيليني تاماملاديقدان سوئرا تهراندا طب فاكولتهسینه دوام ائدير و . . . ۵- جى صيفه قدر اؤرادا اوخويور. او زمان بير قيزا وورولور. او قيزى اونا وئرميرلر و حكومت باشچى- لاريندان بيرى ايله ائولنديريرلر. بو زمان شهريار مجبور اولور تحصيليني بوراخير و مشهده گندير و اؤرادا زراعت بانكيندا چاليشماغا باشلايير.

ايكينجى دنيا محاربه سينده متفق قوشونلارى ايرانا گلديكدن سوئرا شهريار تهرانا گلير و بير مدت اؤرادا قالير.

- بو زمان تهراندا منيم آتام بير نچه دوستو ايله برابر آذربايجان جمعيتيني قوردولار، شهريار دا اؤرا گلردى و بيز اؤرادا اؤنونلا تانيش اولدوق. شهريار بير مدتدن سوئرا تبريزه گلدى و تبريزده قالدى.

- من تبريزه گلنده اؤنونلا گؤروشرديم و او منه تازا شعرلريني اوخوياردى، شهريار تبريزده ايكن داھا چوخ فارسجا شعر يازيردى و قرآن كريمى فارسجايا ترجمه ائديردى.

بو زمان آذربايجانين مشهور شرقشناسى پروفيسور «رستم على يوف» تهرانا گلميشدى. او مندن شهريارى سؤروشدو. من ده شهريارين دورومونو اونا آنلاتديم. او منه دئدى كي، سيز اؤنو تهرانا گتيرين و ائوى نيزده قۇناق ائدين و اؤنو تۆركجه شعرلر يازماغا تشويق ائدين.

من ده شهریارا تلفن ائله‌دیم و اؤنو تهرانا ائومیزه دعوت ائله‌دیم. سوئرا رحمتلیک سهندی، شهریارى گتیرمگه تبریزه گؤندرديم. شهریار تهرانا گلدی و ایکی هفته سهندین ائوینده قالاندان سوئرا عائله‌سیله برابر بیزه گلدی و بیزه ۶- آی قالدی. سوئرا ائومیزین قارشى سیندا اؤنا بیر ائو توتدوق و اؤرایا کئچدیلر. شهریار بیزه ایکن بیز ادبی محفلر قوروردوق و اؤدا آنا دیلینده شعر یازیردی. بیر مدت سوئرا شهریارین یولداشی وفات ائتدی. اؤندان سوئرا شهریار تهراندا قالا بیلمه‌دی و یئنی دن ۱۹۵۳ تبریزه گئتدی. اما آرتیق تۆرکجه شعر یازماغا دوام ائتدی. شهریار گنجلیییندن شعر یازاردی. اؤنون ایلك شعر کتابی ۱۹۳۱ ده تهران دا نشر اولونموشدو.

اؤدا آذربایجانین زورلا ایکی یه بؤلونمه‌سی و روسلارین شمالی آذربایجانى بیزدن آییرماسینا چؤخ اؤزگؤنودو و شعرلرینده بو حسرتی ترنم ائدردی. (بیر قرن شعرى) اؤدا آراز چایینی گؤز یاشی حساب ائدیردی او آرازی ایکی قارداش آراسیندا چکیلن پرده‌یه بنزه‌دیردی و خلقی نین گنج- تئز بیر لشه‌جه‌یینه و بو نیسگیله سوؤن قویولا جاغینا اینانیردی.

شهریار گنج کن باشقا آذرى شاعرلری کیمی محیطین تأثیرله شعرلرینی فارسجا یازاردی. بیر گؤن آناسی دئییر کی: اؤغلام: من سنین یازدیغین شعرلری آنلامیرام. منیم دلیمده یاز کی، من ده باشا دؤشوم. او آناسی نین تأثیرله حیدربابانی آنا دیلینده یازدی و بیر شاه اثر یاراتدی. شهریار حیدربابایا سلام اثرینده خلقی بیرلییه چاغیریر و او اوزاق دؤشن ائله بیر اؤلماغی آرزو ائدیر:

حیدر بابا گؤیلر بؤتون دوماندى

گؤنلریمیزین بیر- بیریندن یاماندى

بیر- بیریزدن آیریلمايین، اماندى

یاخشیلیغی الیمیزدن آلیبلار

یاخشى بیزی یامان گؤنه سالیبلار

بیر اوچایدیم بو چیرپینان یئلینن
باغلاشایدیم داغدان آشان سئلینن
آغلاشایدیم آیری دوشن اتلینن

بیر گۆره یدیم آیریلیغی کیم سالدی
اۆلکه میزده کیم قیریلدی، کیم قالدی؟

سؤنرا حیدر بابایا خطاب ائده رک خلقینی مبارزه یه چاغیریر و دئییر:
حیدر بابا، مرد اوغوللار دوغکینان
نامردلرین بوزونلارین اووگینان
گدیکلرده قوزدلاری توت بوغکینان

قوی قوزولار آیین- شایین اوتلا سین
قویونلارین قویروقلارین قاتلا سین

حیدر بابایا سلام اثری استاد شهریارین یارادیلگیغیندا بیر دؤنوش نقطه سی
اۆلدو. اؤنا بؤیوک شهرت گتیردی. بو اثر عینی زماندا ایران آذربایجانیتدا آنا دیللی
ادبیانین، خصوصیه شعرین انکشافینا گئیش یؤل آچدی. ایران آذربایجان شاعر و
یازیچلاریمیز اکثر اؤثرینی آنا دیلینده یازماغا باشلادیلار.

تهراندا بیزده قالدیغی زمان ایران شاهین نین خانیمی شهبانو فرح کمکچیسینی
بیزه گؤندر دی و شهریاردان ایسته دی کی، شهریارا تهران دا بیر ائو آلسین. شهریار
قبول ائتمه دی و اؤنا دئدی کی:- شهبانویا سلام سؤیله و دئی کی، من دکتر جواد بیین
ائوینده راحتام. شهبانو منه کمک ائتمک ایسته ییرسه، امر وئرسین منیم تۆرکجه شعر
مجمعه م ده چاپ اولسون. اؤنون گلیریندن من اؤزومه ائو ده آرام.

اؤنون آذربایجان شعر ی خلقینی آزادلیغا و بیرلشمه یه چاغیریر و بیر مبارزه
هیمنی کیمی سسله نیر.

کۆنلوم قوشو قاناد چالماز سن سیز بیر آن، آذربایجان!

خوش گؤنلرین گئتمیر مدام خیالیمدان آذربایجان!

بوتون دنیا بیلیر سنین قدر تینله، دؤلتینله -

آباد اولسوب، آزاد اولوب ملک- ایران آذربایجان!

یارب، نه دیر بیر بو قدر اؤرکلری قان ائتمه بین

قولو باغلی قالا جاقدیر نه واختاجان آذربایجان؟

ایگیدلرین ایران اوچون شهید اولوب عوضینده -

درد آلمیسان، غم آلمیسان سن ایرانندان آذربایجان!

اولادلارین نه وقتهدک ترک - وطن اولاجاقدیر؟

ال - اله وئر - عصیان ائله، اویان - اویان آذربایجان!

بسدير فراق اولدلاریندان کؤل الندی باشیمیزا

دور آياغا يا آزاد اول، يا تمام يان آذربایجان!

شهریارین اوزی ده سنین کی، تک یارالی دیر

بو «وارلیق» دیر منه ملحم، سنه درمان، آذربایجان!

۱۹۷۹ - دان ایران انقلابیندان سوئرا وارلیق درگیسی نشر اولاندا شهریار منه

بیر مکتوب یازدی. و بیر ده شعر گؤندردی (آزادلیق قوشو وارلیق) آدیندا و اؤنو

وارلیق دا نشر ائدی شهریار دا یازچیلاریمیز آراسینا آماغیمیزی ایسته دی. من ده

ممنونیتله اؤنون شعرینی وارلیق دا چاپ ائله دیم و اؤنا تلفن لا تشکر ائتدیم. شعر بئله

باشلانیر:

هر چند قورتولماق هله یوخ دارلیغیمیزدان

اقا بییر آزادلیق دوغولوب وارلیغیمیزدان

«وارلیق» نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور

بیر مژده ده وئرمیش بیزه همکارلیغیمیزدان

به به نه شیرین دیلی بو جنت قوشو طوطی

قندین آیب الهام ایله دیندارلیغیمیزدان

شهریار، پروفیسور رستم علی یوف ایرانا گلدیگی زمان اؤنونلا گوروشوب و اؤنا

خطاباً بو شعری دئمیشدی:

دؤیونمه و سئوینمه:

بیر قرن ده قارداشدان اوزاقلاشماق اولورموش؟

قارداش دئییه بیر عمر سوواقلاشماق اولورموش

بیردن ده بو قارداشلا قوجاقلاشماق اولورموش

بونلار بئله کی عرض ائله دیم، گلدی و اولدو

من هر نه محال فرض ائله دیم گلدی و اولدو

آذر بوژونالی نین یارادیجیلیغیندا بدیعی افاده واسطه‌لری

● کؤنول باقیروا

آذربایجان ادبیاتی نین اؤ جمله‌دن کلاسیک ارثیمیزین اؤیرنیلمه‌سی، همین دؤورون شاعر و یازیچی لاری نین یارادیجیلیقلاری نین مختلف آسپیکتلردن آراشدیریلماسی مهم مسئله‌لردندیر. معاصر دؤوروموزه قدر بیر چؤخ کلاسیکلریمیزین ارثی اساسلی صورتده اؤیرتیلمه‌میش، اؤنلارین بیر چؤخ اثرلری نشر ائدیلمه‌میشدیر. بئله شاعرلردن بیرى اؤلان مشهدی آذر حاجی مجید اؤغلو امام‌علی یئوین ده چؤخ شاخه‌لی علمی- ادبی فعالیتی، اساس غزل ژانریندا یازدیغی شعرلری، اؤنون بدیعی دیلی نین اؤرژینال خصوصیتلری تام آراشدیریلیب تدقیق اؤلونمالی و علم، مدنیت تاریخیمیزده لایق‌لی موقعی برپا ائدیلمه‌لی دیر. آذربایجان ادبیاتی و مدنیتی نین هر طرفلی انکشافیندا خصوصی یئری اؤلان و اوزون مدت فعالیت گؤسترن «مجمع الشعرا» ادبی مجلسینه رهبرلیک ائتمیش مشهدی آذرین یالنیز بو ساحه‌ده‌کی فعالیتلریندن، بیر چؤخ سؤز استادلاری نین محض بو مجلسدن بهره‌لندیییندن سؤز آچساق، اؤنون علم و مدنیت تاریخیمیزدکی مهم موقعینی تعیین ائتمک کفایت ائدردی. تصادفی دئییل کی، آذر بوژونالی نین رهبرلیگی دؤورونده «مجمع الشعرا» مجلسی فعالیت استقامتینینی گئنیشلندیرمیش، اؤلکه‌میزین حدودلاریندان کناردا اؤلان بیر سیرا ادبی مجلس‌لرله علاقه‌لر یاراتمیشدیر. اؤنون ادبی چئوره‌سی دؤورونون بیر سیرا نفوذلو قلم صاحب‌لری ایله احاطه‌لنمیشدیر. عمومیتله آذرین حیات و یارادیجیلیغینی دریندن آراشدیرارکن اؤنون کلاسیکلریمیزین ارثینه دریندن بلد اؤلما‌سینا، اؤنلارین آذربایجان ادبیاتی تاریخینده‌کی عوض اؤلونماز خدمت‌لرینه مستثنا اهمیت وئردییینه شاهد اؤلوروق. آذر، شرق (ایران) ادبیاتینی دریندن اؤیرنمیش، نظامی، خاقانی، فردوسی، خیام، رومی، جامی، سعدی، حافظ، فضولی کیمی داهی کلاسیکلرین اثرلرینی سئوه- سئوه اؤخوموشدور (۴، ص ۹).

آدرین قلبینده کلاسیک ایران ادبیاتینا محبت، اؤنلارین اثرلرینه رغبت حسی بؤیوک اؤلموشدور. اؤنون یارادیجیلیغیندا کلاسیک شعر اسلوبونون تجسمی، پوئتیک دلیل واسطه‌لرینین ایشلنمه خصوصیتلری داها قاباریق شکلده حس اؤلونور. بۆتون بونلار اؤنون اثرلرینین مهم اؤستونلویو کیمی قید اؤلونور. غزل ژانربیندا یازدیغی شعرلری دؤورونون گۆزگوسو اؤلوب، یاشادیغی دؤوروو هم مثبت، هم ده منفی طرفلری ایله عکس ائتدیرمکله یاناشی، معاصر دؤورده ده اؤز اکتوآللیغینی قورویوب ساخلایا بیلیمیشدیر. بو باخیمدان آذربایجان ادبیاتی تاریخینده اؤزونه خاص بدیعی یارادیجیلیق یولو اچمیش شاعرین اثرلرینین تدقیقی ضروری دیر. دیله یاتیملی و اؤخوناقلی اؤلان بو شعرلر هر بیر اؤخوجودا صحیفه‌لری ورقله‌دیگجه معین مازاق حسی اؤیادیر.

آدر بۆزؤنالی‌نین غزللری ادبیاتیمیزدا اؤلان مختلف پوئتیک واسطه‌لر باخمیندان تدقیق اؤبیئکتی اؤلایلر. م. فضولی آدینا الیازمالار انستیتوتونون آرخیوینده ۱۲۱ ساخلاما واحدی آلتیندا ۱۲ سایی فوندادا محافظه اؤلونان اثرلریندن سئجیلیب چاپ ائدیلمیش کتابلاردان و ال یازما شکلینده اؤلان بعضی غزلردن بدیعی افاده، واسطه‌لرینین تعینی و تحلیلی مازاقلی دیر. آذربایجان ادبی دیلی‌نین چؤخ مهم حصه‌سینی تشکیل ائدن بدیعی افاده واسطه‌لرینین آدر بۆزؤنالی‌نین یارادیجیلیغیندا ایشلنمه خصوصیتلری هر بیر تدقیقاتچی‌نین اساس تدقیق اؤبیئکتینه چئوریله‌بیلر. اؤنون یارادیجیلیغینا داها دریندن بلد اؤلدوقجا بیر داها ثبوت اؤلونورکی، ایستر بدیعی افاده، ایسترسه ده بدیعی تصویر واسطه‌لریندن یئرینده، لازمی مقامدا استفاده ائتمکله اثرین آهنگدارلیغینی، بدیعی کیفیتینی آرتیرماق اؤلار. مشهدی آدرین غزللری اؤز پوئتیک کامل‌لییی، فورما بینکینلیگی ایله سئچیلیر. اؤ آذربایجان زنگینلیییندن اؤستالیقلا بهره‌لنمیش و هر بیر پوئتیک فیقورا اؤز یارادیجیلیغیندا گئنیش یئر آیریمیشدیر.

ادبیاتدا خصوصاً شاعرلرین مراجعت ائتدیکلری، آن گئنیش استفاده اؤلونان بدیعی افاده واسطه‌سی اؤلان بدیعی سوال، اثرین اموسیانال تاثیرینی آرتیرماقلا قارشی طرفین فکرلرینی بیر نقطه‌یه استقامتلندیره‌رک، فکرین سوال طرزینده افاده اؤلوماسی ایله سجه‌لنیر. مشهدی آدر لیریک قهرمانی‌نین پسیکولوژی یاشانتی لارینی،

قلبي نين تلاطلو مقاملاريني، عشق اوزوندىن چكدييي اضطرابلارى ترنم ائتمك اوچون يارادجىليغيندا بديعى سورغودان بۇل - بۇل استفاده ائتميش و شعرين پوئتيك تاثير گوجونو ارتيرماغا موقق اولموشدور مثلاً:

سنينله لبالب اولونجا بزم مي لر هر زمان

ساغرين باغرين لبالب غصه دن قان ائيله دين

عهد قىلميشدين وئريب بير بوسه، جانيم آلماغي،

بس سبب نه اولدو، نقض - عهد و پيمان ائيله ين؟

(۳. ص ۲۲)

بورادا شاعر بديعى سوالين كمك لىيى ايله ائرين اموسيانال تاثير گوجونو ارتيراراق، سئوگىلى جانانى طرفيندىن وئريلميش عهدلرين هر بيرى نين پوچا چيخماسيني، يارى نين بى وفا اولدوغونو اونا خطاب ائتدييي سواللا سجه لنديره رك، داها آيدين طرزده اوخوجويا چاتديرماغا نائل اولور. او سئوگىلىسى نين اوزو دؤنوكلويونو سوال دؤلو افاده لرله ائلاداراق، سانكى قارشى طرفيندىن جوابيني گؤزله بير. ديگر بير شعرده شاعر يازير:

لقمان كيمي هر طبه اوخويان بير فن اولارمى؟

حكمتده فلاتون ايله هر كس تن اولارمى؟

خلقى چاغيران دوغرويا حقين طرفيندىن -

معصوم ايكن عاصى اولوب، او رهزن اولارمى؟

غنچه كيمي غمدن توتولان قلب - حزينيم

لطفونله الاهى، آچىليب دا، شن اولارمى؟

تك - تك تاپيلار عاشقه معشوق، وفادا -

هر خوب منيژه، هر ايگيد بيژن اولارمى؟

سنسيز گوزومه تيره و تاريك دير عالم،

خورشيدسيز اى ماه، جهان روشن اولارمى؟

بى هوده دئييلدير سر - كويوندا فغانيم،

بى بلبلىل - شيدا صنما گولشن اولارمى؟

خوبان - جهانہ گۆز اوج—ویلا نظر ائتمز -

هر سیمتــــن «آذر» نظرینده سن اولارمی؟

(۳، ص ۱۹۲)

شعرین هر مصراعسی دئمک اولارکی سوآللا بیتیر. شاعر هر بیر وارلیغی اونون عکسی ایله اؤز لشدیره رک، آرالارینداکی فرقی، انسان تفکرونده یارانمیش تضادلاری سؤندا بدیعی سوآللا تاماملاییر. شعر بؤیو مختلف موضوعلارا تۆخونان شاعر بو افاده طرزى ایله شعرین بدیعی گۆجونو، مضمونونو داها دا قوتلندیره رک، سؤندا یئنه ده محبتینه قایدیر، عشقینه و عاشقینه صادقلیینی ده قید ائتمه یی یاددان چیخارمیر. مشهدی آذر غزللرینده بدیعی سوالین کمکلیگی ایله حادثه لره مداخله ائدیپ، عقی محاکمه لر یۆروده بیلدیینی دفعه لرله ثبوت ایتیریر. گۆروندویو کیمی یوخاریدا قید اولونان شعرده او مضمونجا بیر - بیرینه ضد اولان مختلف آنلایشلاری، حادثه و اشیا لاری قارشیلیقلى شکلده اؤز لشدیره رک بدیعی تضاددان دا استفاده ائتمیشدیر.

منیم تک قید-ی زلفونده پریشان اولمایان کیمدیر؟

لبین شوقیله کؤنلو غنچه تک قان اولمایان کیمدیر؟

طواف-ی کعبه-ی کویون عناسی ایله عالمده-

منا-ی عشقده شوقیله قربان اولمایان کیمدیر؟

تماشا-ی جمالین واله ائتمیش کل-ی دنیانی

نظر قیلدیقدا اول مراده حیران اولمایان کیمدیر؟

(۲، ص ۱۰۵)

هجرینده گۆز لریم تۆکن اشگه قدر می وار؟

وصلیندن اۆزگه دلده خیال-ی دگر می وار؟

زلف و روخوندان آیریلالی آه و ناله می،

درک ائتمه یین زمانه ده شام و سحر می وار؟

(۲، ص ۱۸۴)

شعرلری نین باش قهرمانی اولان سئوگیلی جانانین ترنمی یوخاریدا قید اولونان

هر ایکی غزلدن ده یان کئچمه میشدیر. یاراتدیغی پوئتیک افاده واسطه سیله دفعه لرله

اؤز صادقلییینی اثباتا یئتیرن شاعر عشق و محبتینی هر شئیدن اؤستون توتاراق، سئودییه قیتزا وفادارلیغینی، هجرانین اؤنا ووردوغو یارالاری، قلبینی تیره دن سواللارلا اؤخوجوسونا چاتدیریر. بیرینجی غزل سوال عوضلیکلی، دیگر ایسه سوال اینتاناسیاسی واسطه سیله یارانمیش و شعرین پؤئتیک مرامینی تاماملامیشدیر.

مشهدی آذر یارادیجیغیندا بدیعی افاده واسطه لری ایله باهم بدیعی تصویر واسطه لریندن ده استفاده ائده رک، آذربایجان ادبیاتیندا شعر یارادیجیلیغی نین زنگین قورولوشا مالک اولدوغونو وورقولا یاراق، هم ده اؤزونون ادبیات خزینه سیندن استاد جاسینا بهره لندییینی دقتیمیزه چاتدیرمیشدیر. نمونه اولاراق اشاغیدا قید ائده - جه ییمیز شعرده اؤ مجاز نوعی نین بیر قولو اولان هر بیر شاعرین اثرلرینده افاده مضمونونو آرتیران بدیعی تصویر واسطه سی اولان تشبیه دن، بدیعی دیلده داها چؤخ راست گلینن، شاعرین دیلینی داها دا قوللندیریب، شیرین لشدیرن، نظرده توتولان افاده و یا حادثه نی داها قباریق نظره چاتدیران مجاز نوعونون دیگر بیر قولو اولان مبالغه دن، هر بیر شاعرین اوسلوبونا اموسیاناللیق گتیرن، اؤنون خیاللارینا بدیعی گؤچ و جاذبه قاتان تکریردن، قارشوسونداکی شخصلره و یا تخیلوندا یاراتدیغی اوبرازلارا مراجعت ائده رک، فکرینی تاماملاماغا امکان یارادا بیلن بدیعی خطابدان عینی زماندا استفاده ائتمیشدیر. عمومیتله آذرین یارادیجیلیغیندا مجازی لیکله باغلی آنلایشلارا گئیش یئر آیریلیمیشدیر. مجاز نوعلری نین هر بیر اؤز خصوصی کیفیت لری ایله اؤنون دیلینی داها اورژینال ائتمیشدیر.

ای مهفام^۱، دایان، گئتمه یانیمدان بو گئجه

جسمدن آیریلجاقدیر، بیلیرم جان بو گئجه

ائتمه تعجیل ای عجل، وئر منه مهلت بیر آز،

لطف اندیب یار گلیبدیر منه مهمان بو گئجه

گوردو احوال-ی پریشانیمی شمع-ی مجلس

دوشدو اود جانینا اولدو یینه گریان بو گئجه

^۱ - بیزجه بو عبارتین اصلی الیازماسی دؤزگون اؤخونامیش و بئله وزن پوزغولوغو قاباغا گلمیش. «وارلیق»

کافر-ی عشقم، اگرچه سنه ایمانیسم وار

باور ائيله منسه، جانیم سنه قربان بو گئجه

فیضیاب ائيله گینن دولت-ی دیداریندان،

بلکه جان وئر مک اولا آذره آسان بو گئجه،

(۳، ص ۱۹۹).

مشهدی آذرین بو غزلی پوئتیک واسطه لرله زنگیندیر. غزله ای مهفام، ای عجل، کافر-ی عشقم شاعرین مراجعتلری یعنی بدیعی خطاب، بو گئجه، شعرین پوئتیک تأثیرینی آرتیران تکریر، دؤشدی اؤد جانیم، اؤلدو یینه گریان بو گئجه، اؤنون فکر و دوغولارینی حدیندن آرتیق شیشیرن مبالغه، ای مهفام هم بدیعی خطاب، هم ده مجازین ساده نوعی اؤلان تشبیه دیر.

آذرین غزلرینی داها یاددا قالان ائندن بدیعی افاده واسطه لریندن بیرری ده تکریر دیر. یارادیجیلیغیندا تکراراً ایشلتدییی سؤز و یا خود سؤز گروپلاری اؤنون شعرلری نین پوئتیک تأثیرینی آرتیرمیش، جوشقون و احتراصلی یاشانتی لارینی افاده ائتمک اؤچون اؤنون الینده اساس سیلاحا چئوریلیمیشدیر. بو تکرارلار اؤخوجونو نه اینکی یؤرمور، عکسینه شعره خصوصی ریتم، آهنگدارلیق بخش ائدیر، شعرین مضمونونو گؤجلندیریر، خصوصی رنگ قاتیر. مثلا:

بیر طبعیمدن جوانلار ایسته میشلر تازه سؤز،

طایر-ی طبعیمله گلسه وار یئری پروازه سؤز

بو نه سیردیر بیلزم هر لحظه یوخدان وار اولور

نوع به نوع معنا ائدر اظهار اهل-ی رازه سؤز

(۳، ص ۲۲۱)

دیگر بیر غزلی:

ای گؤزلی قاتل، قاشی محراب-ی محبت

مژگانلاری نین هر بییری قلاب-ی محبت

يوخ قامتى جاناندا اولان سرو-ى چمنده

دادميب^۱ دئيه سن سرو-ى چمن آب-ى محبت

(۲، ص ۶۲).

هر ايكي غزله شاعر تكريرين نوع لریندن بیری اولان اپیفور^۲ ادان استفاده ائدهرک اوخوجونون اینجه تئلرینه تۇخونان، اونون حس لرینی رفته گتیرن پؤئتیک زیروه میدانا گتیرمیشدیر. شاعرین یارادیجیلیغیندا نطقینی قوتلندیرمک مقصدیله مصرالارین سؤنودا ایشلتدییی اپیفورالارا، مصرانین اولینده گلن آنافورادان فرقلی اولاراق داها چؤخ راست گلمک اولور. قید اولونان هر ايكي غزله مشهدی آذر - تازہ، پروازہ، لحظه، رازہ و مہراب، قلاب، آب، داخلی قافیہ لریندن استفاده ائتمیشدیر. غزلری نین بیر چؤخوندا تکریرلردن استفاده ائتدیینه گؤره، بو نوع نمونہ لر اونون یارادیجیلیغیندا ساییز حسابسیزدیر.

ای کؤنول، اوئما دئدیم خال-ی سیاہ-ی یارہ،

گتیریپ دانہ، سر-ی زلفین ائدر دام سنہ

باغلا دین زلف-ی سیاہینہ عبث یئردہ اومود،

ایندی آذر تک ایشیقلی گؤن اولوب شام سنہ

(۲، ص ۱۹)

بو غزله شاعر اوژونو مذمت ائدهرک، سئوگیلیسی نین تلہ سینہ دؤشدویونو قید ائدیر، اضطرابلارینی دیله گتیرهرک، اوژ تمثالیندا آجی محبتین شیرین دیلینہ آللانماغی اوئود- نصیحت مقصدیله اوخوجوسونا بدیعی افادہ واسطہ سیله چاتدیریر. آذر بوزونالی بیر چؤخ شاعرلریمیز کیمی آذربایجان ادبیاتیندا، بدیعی دیلدہ داها چؤخ استفاده اولونان، معین حادثہ و فاکتلارین حدیندن آرتیق شیشیردیلمہ سی ایله سجیہ لنن بدیعی افادہ واسطہ لرینی نین بیر قؤلؤ اولان مبالغہ یہ دہ غزلریندہ مراجعت ائتمیشدیر. بو شیشیرمہ، بؤیودولمہ بعضاً شاعرین رئال عقلہ باتان فاکتلاری، بعضاً ایسہ اونون اوژ تخیلونون غیر-ی عادی دؤشونجہ سی نین محصلولو کیمی نظریمیزہ

۱ - دادمیب.

۲ - سؤزلرین سونونون بیر اولماسی.

چاتىدىرىلايلىر. اۇ، شعرلىرىندە فېكرلىرىنى مېالغەلى شىكلدە افادە ائىدەرەك، اۇخوجولارىن دۇقنىنى اساس مطلبە يۇنلتىدىرمەيى باجارمىشىدىر. مىثلا:
اوزون تىك بىر گل-ى رعنا آچىلماز ياسمىلىكىدە،

نھال-ى قامتىن تىك سرو بوى چىكىز چىمىلىكىدە
دل و دىن غارت ائىتمىكە ساچىن آد قويموش عالمىدە

آلىر نھال؟ لردن باج خالىن راھ زىلىكىدە
بورادا قوتلى مېالغەيە تصادف اولونور. بئىلە كى، شاعر يارىن نە اينكە بۇتۇولوكىدە
اۇزونون، حتى آيرى- آيرىلىقىدا اۇنون ساچى نىن، خالى نىن بئىلە انسان عقلىنى آلماسا
قادر اولدوغونو قىد ائىدىر. اۇ مېالغەدن داھا پافوسلو استفادە ائىدەرەك، يارىن علوى لىيى
حقىندىكى فېكرىنى بىر اۇ قدر قىباردىر. دىگر بىر غزلىندە قىد ائىدىر:

غىصەدن اولدوم، خىردار اولمادىن اى سىنگىل

گرچە آھىم داشا تائىر ائىدى، دىوار آغلادى
ائىلەدى سودا-ى زلفون تىرە روز-ى روشنىم

تا مىنى گۇردو قارا گۇندە، شىب-ى تار آغلادى

(۱، ص ۲۱)

دل-ى درىيى آتاش ائىلەدى، سو، قىلب-ى صحرانى

غمىندە آھ و اشكىم دە يئرى بحر و بر قىلدى

(۱، ص ۲۵).

ھەر اىكى غزلىدە شاعر عقلە سىفان، لاکن حىياتا كچىرىلمەسى مېمكىن سىز اولان
مېالغە ياراتمىشىدىر. اۇنون يارادىچىلىغىنىدا مېالغەنىن نظرى ماھىتىنى گۇسترن خىيالى،
غىرى رىئال نمونەلرە چۇخ راست گىلمىك اولو، دۇغرودان دا ھەر بىر كسىن آھ و فغانى
يئرى- گۇيو بۇروسە دە، ھەر بىر گۇزلىن قارا زلفلىرى ھامىنى حىران ائىتسە: دە مېشوقون
آھى نىن داشى- دىواری آغلاتماسى، قارا زلفلىرىن ايشىقلى گۇنو قارانلىغا غرق ائىتمەسى
مىجازى مېنا كىسب ائىدن مېالغەدىر

آذر بوزونالی نین غزल्ली پوئتیک واسطه لرله زنگین اولدوغوندان آذربایجان ادبیاتی تاریخینده خصوصی یئر توتموش و عوض اولونماز سنت نمونه لرینه چئوریلیمیشدیر. اونون شعرلری هانسی محیطده، هانسی اجتماعی-سیاسی قورولوشدا یارانماسیندان آسیلی اولمایارق بۆتون دؤورلرده انسانلارین ذوقلارینی اوخشایا بیلیمیشدیر.

شاعرین پوئتیک اونغورلاری نین اساس منبعی طبیعت، سوگیلی جانان و ان اساسی ملی ثروتمیز اولان کلاسیک ارثیمیز اولموشدور. سادالانلاردان علاوه اونون بدیعی دیلی نین اورژینال خصوصیتلری عرب و فارس دیللی نین مکمل بیلجیسی اولارق یاد سؤزلردن غزللرینده تعیین اندیجی واسطه کیمی استفاده ائتمک مهارتی ایله ده خاراكتیرزه اولونا بیلر.

آذر بوزونالی آذربایجان ادبیاتی نین زنگینلییندن اوستالیقلا فایدالانا بیلن بیر صنعتکار دیر. او اؤز دوغولار عالمینی، فکیر و ایده آللارینی و نصیحت لرینی، غزللرینی پوئتیک فیقورلارلا زنگین لشدیره رک بیزه تقدیم ائتمیشدیر. اونون یارادیجیلیغیندا درین معنالار، سطر آلتی فلسفی فکرلر یاتیر. آذرین پوئتیک ارثی معاصر دؤوروموزه بیر- بیریندن ماراقلی یئنی موتیولر، موضوعلار گتیریمیشدیر. بۆتون بونلار ایسه اونون یارادیجیلیغی نین زنگین لییندن خبر وئریر.

قایناقلار:

- ۱- بوزونالی آذر، آذربایجان م. ع. آ. الیازمالار انستیتوتو، فوند ۱۲، ساхлаما واحدی ۹.
- ۲- بوزونالی آذر، آذربایجان م. ع. آ. الیازمالار انستیتوتو، فوند ۱۲، ساхлаما واحدی ۱۱.
- ۳- ۱- بوزونالی آذر، سچیلیمیش اثرلری، باکو- نورلان، ۲۰۰۷، ۲۳۶ ص.
- ۴- مشهدی آذر، سچیلیمیش اثرلری، باکو- بوزو اوقوز- نیجات، ۱۹۹۶، ۲۷۹ ص.

ویژگی های زبان ترکی و مقایسه کوتاه بین ترکی و فارسی

● نهیه و تنظیم : تابماز (م. ن)

خلاصه شده از رساله «مقایسه اللغتين» تالیف دکتر جواد هیئت متأسفانه در دوران پهلوی، به پیروی از افکار ملی‌گرایانه افراطی و شوونیستی بیش از نیم قرن در این باب سیاست جبر و تحمیل اعمال شد و از چاپ و انتشار هر گونه کتاب ترکی جلوگیری به عمل آمد و زبان فارسی هم بصورت زبان انحصاری دولتی و تحمیلی در آمد! در نتیجه این سوء تدبیر و انحصار طلبی و سیاست زور گوی، زبانهای غیر فارسی مردم ایران، بویژه ترکی رسماً ممنوع شد. البته اینگونه روبه و اعمال غیر انسانی و ضد مردمی بدون واکنش نماند و در مردمی که زبانشان ممنوع اعلام شده بود عکس العمل‌هایی نا مطبوع و گاهی کینه و نفرت برانگیخت و خواه و ناخواه از شیرینی لهجه فارسی هم در مذاق آنها کاسته شد!

بعد از سقوط رژیم پهلوی و رفع ممنوعیت دولتی در مدت کوتاهی کتاب و مجله و روزنامه به زبان ترکی چاپ و منتشر شد و دیوانهای شعرای ترکی گوی قدیم و جدید تجدید چاپ گردید و زبان ترکی مجدداً ولو بطور نسبی فرصت و میدان هنرنمایی یافت.

در حال حاضر ۲۸ لهجه یا زبان ترکی در مناطق مختلف شوروی سابق، ترکستان شرقی (چین)، ترکیه و بالکان زبان رسمی مردم است و در حدود ۲۰ لهجه یا زبان ترکی دارای کتابت و ادبیات کتبی است.

ادبیات شفاهی تورک‌ها بسیار غنی است و در هر منطقه ضمن ویژگی‌های عمومی و قدیمی خصوصیات محلی را نیز در بردارد. ادبیات شفاهی تورک زبانان ایران شاید غنی‌ترین و یا یکی از غنی‌ترین آنها در نوع خود می‌باشد.

کتاب دده قورقود که داستانهای اقوام اوغوز را بازگو می‌کند، یکی از قدیمی‌ترین آثار ادبیات شفاهی است و بطوریکه اغلب دانشمندان معتقدند، همچنانکه از متن کتاب هم بر می‌آید مهمترین وقایع تاریخی این داستانها در آذربایجان و در قسمت شرقی آناتولی رخ داده و در آن از قهرمانی‌ها و ویژگی‌های قومی و قبیله‌ای مردم این سرزمین سخن رفته است.

طبق آمارهای اخیر در دنیا شش هزار زبان موجود است که نیمی از آنها کمتر از ده هزار و یک چهارم آنها کمتر از یک هزار گویشور دارند و تنها ۲۰ زبان هستند که صدها هزار نفر بدانها سخن می‌گویند. زبانشناسان معتقدند که یک زبان به شرطی می‌تواند زنده بماند که حداقل یک صد هزار نفر گویشور داشته باشد بنابر این بیش از نیمی از زبانهای حاضر در حال نابودی هستند.

اینترنت، حکومت‌های ملی در گزینش و تحکیم زبانهای ملی و تضعیف دیگر زبانها نقش مهمی دارند. پیشرفت علمی و صنعتی شدن و روشهای ارتباطی نوین نیز به نابودی زبانها کمک می‌کند. زبانی که در اینترنت نباشد زبانی است که در دنیای نوین "دیگر وجود ندارد"، این زبان مورد استفاده قرار نمی‌گیرد و در تجارت هم بکار نمی‌رود.

در حال حاضر هر سال ده زبان از بین می‌رود، افق آینده نیز تیره‌تر به نظر میرسد. برخی چنین پیش‌بینی کرده‌اند که ۵۰ تا ۹۰ درصد زبانهای فعلی در این قرن از بین می‌روند و بدین سبب حفظ آنها امری ضروری به شمار می‌رود.

مسئله زبان در قرن ۲۱ دو سؤال را مطرح می‌سازد. از یکسو زبانهای ملی یا پرگویشور چگونه در برابر پیشتازی زبان انگلیسی مقابله کنند؟ از سوی دیگر، زبانهای فرعی یا محلی چگونه می‌توانند از خطر نابودی نجات یابند و در جهت توسعه پیش بروند؟

برای حمایت از زبانهای محلی و جلوگیری از نابودی آنها در ۱۰-۱۲ سال اخیر مقامات بین‌المللی تصمیماتی اتخاذ و قطعنامه‌هایی صادر کرده‌اند از جمله:

در ۱۸ دسامبر ۱۹۹۲ مجمع عمومی سازمان ملل متحد بیانیه مربوط به حقوق اشخاص متعلق به اقلیت‌های قومی یا ملی، مذهبی و زبانی را به تصویب رساند. این بیانیه کشورها را موظف کرد تا از موجودیت و هویت اقلیتها در داخل مرزهایشان حمایت کنند. از میان حقوق پیش‌بینی شده برای اشخاص متعلق به اقلیتها عبارتند از: حقوق برخورداری از فرهنگ خاص خودشان/ حق استفاده از زبانشان/ اجازه شرکت مؤثر در فعالیت‌های فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و زندگی عمومی و نیز در تصمیم‌گیریهای مربوط به اقلیتی که به آن متعلق هستند/ اجازه تاسیس و اداره موسسات مربوط به خودشان، حق ایجاد ارتباط صلح‌جویانه و خالی از تبعیض با

اعضای گروه خودشان یا دیگر اتباع کشورهای دیگری که با آنها پیوندهای مشترک قومی، مذهبی و زبانی دارند. این نخستین سند قابل قبول جهانی و جامع مربوط به حقوق اشخاص وابسته به اقلیتهاست و از همین رو بر نحوه اجرا و تصویب قوانین ملی کشورها تأثیر خواهد گذاشت.

شبهات و خویشاوندی زبانها از دو نظر بررسی میشود:

۱- منشأ زبانها

۲- ساختمان و شکل خارجی زبانها (مورفولوژی)

زبان ترکی از نظر منشأ جزو زبانهای اورال- آلتای و یا به بیان صخیحتر، از گروه زبان های آلتائی است.

زبانهای اورال- آلتای به مجموعه زبانهایی گفته میشود که مردمان متکلم به آن زبانها از منطقه بین کوههای اورال- آلتای (در شمال ترکستان) برخاسته و هر گروه در زمانهای مختلف به نقاط مختلف مهاجرت نموده‌اند.

این گروه زبانها شامل زبانهای فنلاند، مجارستان (اورالیک) و زبانهای ترکی، مغولی، منچو و تونقوز (زبانهای آلتائیک) میباشد.

از نظر ساختمان و مورفولوژی زبانها به سه دسته تقسیم میشوند:

۱- زبانهای تک هجائی و یا تجریدی: مانند زبان چین و جنوب شرقی آسیا. در این زبانها کلمات صرف نمی‌شوند و پسوند و پیشوند نمی‌گیرند و تغییر نمی‌کنند. گرامر منحصر به نحو و ترکیب و ترتیب کلمات است که معانی کلمات را تغییر میدهد. در این زبانها آکسان یا استرس (تاکید یا وورغو)، تن صدا و انتوناسیون یا آهنگ ادای کلمات و جمله بسیار مهم است و معنا را مشخص میکند. در زبان چین تعداد کمی از واژه‌ها تک هجایی هستند. از این جهت نام تجریدی *Isolating* مناسبتر است^۱

۲- زبانهای تحلیلی یا صرفی: در این زبانها ریشه کلمات هم ضمن صرف تغییر می‌نماید مانند: گفتن - می‌گویم. زبانهای هند و اروپائی و از آن جمله زبان فارسی جزو این گروه می‌باشند.

^۱ - امروزه این زبانها را تجریدی *Isolating* می‌نامند چون تعداد زیادی از کلمات آنها تک هجایی نیستند.

۳- **زبانهای التصاقی یا پسوندی:** در این زبانها کلمات جدید و صرف افعال از چسبانیدن پسوندهای مخصوص به ریشه کلمات ایجاد میشود و این مسئله سبب پیدایش لغات جدید و غنای لغوی می‌گردد. در این زبانها ریشه ثابت و در موقع صرف تغییر نمی‌یابد. پسوندها تابع آهنگ ریشه بوده و به آسانی از آنها قابل تشخیص‌اند. زبان ترکی و گروه زبانهای اورال- آلتائی جزو این دسته می‌باشند.

در زبانهای هند و اروپائی از جمله فارسی پیشوندهای جر (ادات) یا حروف اضافه وجود دارد. در صورتی که در ترکی پیشوند وجود ندارد. مثلا در برابر کلمه‌ی انترناسیونال (فرانسه) و بین‌الملل (عربی)، در ترکی ملّت لر آراسی و یا اولوسلار آراسی گفته میشود. یعنی به جای پیشوند، پسوند بکار میرود، چون در ترکی کلمات از آخر تکامل و توسعه پیدا می‌کنند.

در زبانهای هند و اروپائی عنصر اصلی (مبتدا و خبر) در ابتدا قرار می‌گیرد و عناصر بعدی با ادات ربط به شکل حلقه‌های زنجیر به یکدیگر مربوط میشوند و اگر عناصر بعدی قطع شوند ساختمان جمله ناقص نمی‌شود. ولی در ترکی ترتیب عناصر کاملا بر عکس است. یعنی ابتدا باید عناصر ثانوی و فرعی تنظیم و گفته شود، عنصر اصلی، یا فعل هم در آخر قرار می‌گیرد. مثال در فارسی = من به شیراز رفتم تا دوستم را ببینم که اخیرا از فرانسه آمده و در آنجا شش سال طب خوانده است. حال همین مثال در ترکی = آلتی ایل طب اؤخویاندان سوئترا فرانسادان یئنی قاییدان دوستومو گؤرمک اؤچون شیرازا گئتدیم.

جی، ال، لویس در دستور خود اجزای جمله ترکی را به ترتیب زیر می‌شمارد:
 ۱- فاعل ۲- قید زمان ۳- قید مکان ۴- مفعول غیر صریح ۵- مفعول صریح ۶- قید و هر کلمه‌ای که معنی فعل را تغییر دهد ۷- فعل.

هر چیز معین بر غیر معین مقدم است، یعنی اگر مفعول صریح معین باشد بر مفعول غیر صریح غیر معین مقدم میشود. مثال جمله مرتب ترکی چنین است:

نقاش گئچن گؤن موزه‌یه گلن لره تابلولارینی اؤزو گوئستردی. یعنی: نقاش روز گذشته در موزه تابلوهای خود را به تماشاچیان خودش نشان داد.

بعلاوه هر عنصری از جمله که به آن بیشتر اهمیت داده شود نزدیک فعل قرار

می‌گیرد.

در صورتی که جمله با فعل ختم نشود جمله معکوس گفته میشود که در محاوره، شعر و سبکهای خاص به کار میرود.

هماهنگی اصوات: یکی از بارزترین ویژگی‌های ترکی هماهنگی اصوات است. اصوات یا آواها در زبان به عنوان عناصر بسیط تشکیل دهنده کلمات دارای نقش اساسی هستند در زبان ترکی بین اصوات مختلف ریشه و پسوند هماهنگی موجود است.

هماهنگی اصوات سبب می‌شود که کلمات ترکی دارای آهنگ خاص بوده و تلفظ صحیح آنها اثر مطبوعی در شنونده ایجاد نماید.

حروف یا صداهای رایج ترکی ۳۲ عددند که از آنها ۹ صائت و بقیه صامت هستند.

در ترکی بر خلاف فارسی و عربی صدادارها کوتاه‌اند و به همین علت شعرای ترکی گو در شعر عروضی به اجبار از کلمات فارسی یا عربی استفاده کرده و یا بعضی اوقات صداها را کشیده تلفظ می‌کنند. وزن عروضی بر خلاف وزن هجایی برای شعر ترکی مناسب نبوده و در شعر معاصر جای سابق خود را از دست داده است. شعر ترکی قبل از پذیرفتن اسلام با وزن هجایی سروده شده و "قوشوق" یا "قوشقو" نامیده می‌شد. بعد از آنکه بر اثر مهاجرتها ترکان به اعراب و فارسی زبانان نزدیک شدند وزن عروضی را از آن اقتباس و به مرور وزن کلاسیک شعر ترکی قرار دادند. با وجود این شعرای خلقی (اوزانها و عاشیقها) اشعار خود (بایاتی، قوشما و...) را با وزن هجائی سروده‌اند.

در بررسی مقایسه‌ای زبانها از چهار نقطه نظر تحقیق می‌شود:

- ۱- از نظر جمله بندی یا نحو
- ۲- از نظر مورفولوژی یا شکل خارجی و پسوندها
- ۳- از نظر آوایی یا فونتیک (صداها)
- ۴- از نظر لغوی (کلمات)

اینک درباره لغات و مخصوصاً افعال ترکی در مقایسه با لغات و افعال فارسی

توضیحاتی داده میشود.

در این باب امیر علیشیر نوائی در حدود ۵۰۰ سال قبل در کتاب محاکمه اللغتين بحث قابل توجهی نموده و بعنوان مثال یکصد لغت ترکی را که معادل آنها در فارسی نیست مطرح نموده است، همچنین تعداد زیادی از افعال ترکی را که فارسی ندارد برشمرده است.

نوائی می‌گوید معادل این کلمات که صد تای آن بعنوان نمونه ذکر شد در فارسی وجود ندارد، بنابراین اگر بخواهیم معانی این کلمات را به فارسی زبانها بفهمانیم ناچار باید به کمک جمله‌هایی با کمک گرفتن از کلمات عربی متوسل شویم. لغاتی را که نوائی در کتاب خود بعنوان مثال بکار برده کلمات ترکی جغتائی است و اغلب برای تورک زبانان ایران نا آشناست از اینجهت در این مقاله به جای آنها لغات مشابه ترکی آذربایجانی بکار برده شده است.

در رساله‌ی ما در حدود ۱۷۰۰ کلمه ترکی آذربایجانی درج شده که در فارسی کلمه مستقلاً برای آنها بکار نمی‌رود. ضمناً بعنوان نمونه در حدود ۳۵۰ کلمه ترکی نقل شده که عیناً در فارسی بکار می‌رود مانند: آقا، خانم، سراغ، اوغور، قاب، قاشق، قابلمه، دولمه، بیرق، سنجاق و امثال آنها.

در مقایسه دیکسیونرهای ترکی آذربایجانی و ترکی ترکیه مشاهده میشود لغاتی که معادلشان در فارسی موجود نیست در دو لهجه ترکی یکی نبوده و در بیش از ۳۰٪ لغات با هم متفاوتند. از طرفی از هر ریشه لغتی ۱-۴ کلمه ذکر شده، در صورتیکه در ترکی از یک ریشه تعداد زیادی کلمات ساخته میشود و هر کدام معنی بخصوصی دارند. ضمناً "باید خاطر نشان نمود که در حال حاضر ۲۸ زبان یا لهجه مستقل ترکی وجود دارد که ۲۰ لهجه آن دارای کتابت و ادبیات میباشند و هر کدام دارای لغات مترادف بیش از یک هزار لغت ترکی آذربایجانی می‌باشند. با این ترتیب معلوم میشود که هزاران کلمه در ترکی موجود است که معادل آنها در زبان فارسی موجود نیست.

در زبان ترکی کلماتی با اختلاف جزئی (نوانس) در معانی موجود است که در فارسی نیست. مثلاً برای انواع دردها کلمات: آغری / آجی / سیزی / یانقی / زوققو / سانجی / گوینه‌مک / گیزیلده‌مک اینجیمک، بکار می‌رود که هر کدام درد بخصوص را بیان می‌کنند.

آغری معادل درد فارسی است (درد عضوی).
 سانجی به درد کولیک احشاء تو خالی گفته میشود مانند قولنج روده،
 آجی به درد پرووکه گفته میشود مانند درد در موقع کشیدن دندان **Provoke**
 سیزی به درد خفیف سوزش دار گفته میشود.
 یانغی معادل سوزش میباشد.

زوققو درد همراه ضربان است مانند درد آبسه و درد عقربک انگشتان و امثال

آنها

گوینه مک شبیه سوختن است و در دقائق اول سوختگی دیده میشود.
 اینجیمک در موقع پیچ خوردگی مفاصل و یا درد حاصل از ضربه و سقوط
 میباشد.

گیزیلدهمک درد شبیه گزگز کردن دردناک می باشد.
 در فارسی برای تمام حالات فوق لغت درد و یا سوزش و یا گزگز کردن بکار
 می رود.

در ترکی به گریه کردن آغلاماق گفته میشود. ولی این کلمه مترادفهای زیادی
 دارد. که هر کدام حالات مختلف گریه را بیان می کند. مثلا:
 آغلامسیماق یعنی بغض کردن و به حالت گریه افتادن بدون اشک ریختن.
 بوژمک به معنی حالت گریه گرفتن کودک.
 دولوخسونماق به معنی حالت گریه به خود گرفتن و متأثر شدن بزرگسال و پر
 شدن چشم از اشک میباشد.

آغلاشماق به معنی گریه دسته جمعی و تعزیه بکار میرود.
 هوژنکورمک با صدای بلند گریه کردن و هوژککولدهمک گریه با هق هق میباشد.
 بوژلاماق با صدای بلند گریه کردن و از سرما لرزیدن میباشد.
 ایچین چالماق و ایچین چکمک به معنی از فرط گریه کردن بدون اشک
 و یا هق هق نمودن است.

کوژورلمک به معنی حالت گریه دست دادن است.
 در ترکی جغتائی اینگرهمک و سینگرهمک به معنی یواش یواش بطور مخفی
 گریه کردن و سیقتاماق به معنی زیاد گریه کردن و اوژورمک به معنی با صدای بلند

گریه کردن میباشد. همچنین یئغلاماق به معنی گریه کردن و اینجگیرمک به معنی با صدای نازک گریه کردن است.

در ترکی اوسانماق به بیزار شدن و به تنگ آمدن می گویند. بیقماق، بئزیکمک، بئزمک و چپیریمک هم با اختلاف جزئی همان معنی را میدهد مثلا: چپیریمک بیشتر بمعنی زده شدن میباشد.

ترپشمک به معنی تکان خوردن و ترپتمک به معنی تکان دادن است ولی چالخالماق به معنی تکان دادن به منظور سوا کردن (مثلا سوا کردن کره از ماست)، قاتیشدیرماق به معنی مخلوط کردن و قاریشدیرماق به معنی به هم زدن با قاشق و غیره. . میباشد.

یئیرقالماق به معنی تکان دادن و جنباندن و سیلکه له مک به معنی تکان دادن درخت و یا لباس و فرش و امثال آن میباشد. در فارسی برای هیچکدام از این تعبیرات لغات مستقل به خصوصی وجود ندارد.

ایمرنمک، قیتمسانماق که با اختلاف جزئی به معنی آرزو کردن و هوس کردن و نیسگیل به معنی آرزوی برآورده نشده و حسرت میباشد، هیچکدام معادل مستقلی ندارند.

برای دعوا کردن کلمات متعددی بکار می رود که هر کدام شکل و حالت ویژه ای را از دعوا بیان می کنند مانند:

دؤیوشمک: همدیگر را کتک زدن

ووزوشماق: همدیگر را زدن

ساواشماق: با یکدیگر دعوا و جنگ کردن و گلاویز شدن

دیدیشمک: دعوا همراه چنگ زدن همدیگر

چاریشماق: دعوا و برخورد به یکدیگر، تصادم

دالاشماق: باهم دعوای لفظی کردن

دارتیشماق: باهم مشاجره کردن

چاخناشماق: باهم سر شاخ شدن

تووشماق: دعوا با گرفتن همدیگر

بؤغوشماق: دعوا همراه یقه‌ی همدیگر را گرفتن و خفه کردن

تپیشمک و تپیکلشمک: دعوا همراه لگد انداختن به هم
 خیرتدکلشمک یا خیرتلاقلاشماق: دعوا همراه گلوی همدیگر را گرفتن
 سؤیوشمک: همدیگر را دشنام دادن
 دیرشمک: دعوا کردن، رو در روی هم ایستادن
 بوغازلاشماق: گلوی همدیگر را گرفتن، رو در روی هم قرار گرفتن، دعوا کردن
 چیڑپیشماق: زد و خورد
 دوروشماق: مناقشه، مجادله، رو در رو شدن
 سؤپورلشمک: گلاویز شدن، در هم آویختن
 همچنین برای اینکه بگویند فلانی از در وارد شد، بسته به شخصیت فلانی و
 نحوه‌ی ورود و مناسب گوینده با وی کلمات زیر بکار می‌رود:

قاپی‌دان گلدی (از در آمد، بطور متعارف)
 قاپی‌دان ایچری بویوردولار (از در تشریف فرما شدند)
 قاپیدان گیردی (از در وارد شد، بطور خودمانی)
 قاپی‌دان گنجدی (از در گذشت)
 قاپی‌دان سؤخولدو (از در خودش را چپاند)
 قاپی‌دان تپیلدی (از در خودش را به زور تو کرد)
 قاپی‌دان دؤروتولدو (از در یواشکی تو آمد)
 قاپی‌دان سؤروشودو (از در سر خود آمد تو، بمعنی مجازی)

در ترکی به مرغابی «اؤردک» گفته میشود ولی برای انواع آنها اسامی مختلف
 بکار می‌رود. مثلاً به اردک ماده «بورچین» و به اردک نر «سؤنا» و همچنین «یاشیل
 باش» گفته میشود.

در ترکی برای اسب و اغلب حیوانات اهلی در هر سنی نام مخصوص وجود دارد.
 مثلاً «قولون» برای اسب نوزاد، «دای» به اسب دو ساله و «یولان» به اسب پنج ساله
 گفته میشود

برای صداهای حیوانات مختلف و عناصر طبیعت لغات ویژه‌ای بکار می‌روند
 مانند:

سو شیریلتییسی: صدای شرشر آب

یارپاق خیشیلتیسی: صدای خش خش برگ
 اوت پیچیلتیسی: صدای افتادن باد در سبزه
 گوئی گورولتوسو: صدای غرش آسمان
 قافلان نریلتیسی: صدای غرش پلنگ
 قوش جیویلتیسی: صدای جیک جیک مرغ
 اینکلرین یویورمه‌سی: صدای گاوها
 شلاله‌نین چاغلما‌سی: صدای ریزش آبشار
 همچنین در برابر کلمه «کندن» فارسی شش کلمه ترکی موجود است که هر کدام در محل و مورد خاصی بکار می‌رود:

قازماق: بمعنی کندن زمین و امثال آن
 یوله‌ماق: بمعنی کندن مو و کندن از ریشه
 سویماق: بمعنی کندن پوست و راه‌زنی
 اویماق: بمعنی کندن چوب و امثال آن برای مثبت کاری و در آوردن چشم بکار می‌رود.

قوپارماق: برای کندن جزئی از چیزی
 قیرتماق: برای کندن و برداشتن جزئی از چیزی و نشگون گرفتن است.
 بطوریکه مشاهده میشود در فارسی به جای کلمات مستقل تقلید صداها بطور مکرر بکار می‌رود.

در ترکی لغات مشابه (اومونیم) یا لغاتی همانند با معانی مختلف بسیار است که در شعر و ادبیات برای جناس و ایهام بکار می‌رود مانند: آت بمعنی اسب و آت بمعنی بیانداز.
 زبان ترکی از نظر لغات برای مفاهیم مجرد بسیار غنی است. افعال ترکی بطوری که خواهیم دید از نظر نوع، وجه و زمان بسیار متنوع میباشد. در نتیجه زبان ترکی برای بیان اندیشه بطور دقیق بسیار مناسب و رساست.
 نا گفته نماند با آنکه لغت باعث غنای زبان است ولی غنای زبان بیشتر تابع تحرک و قابلیت لغت‌سازی، افاده و بیان مفاهیم جدید و غنای مفاهیم مجرد همچنین تنوع بیان قدرت بیان تفرعات و تفاوت‌های جزئی (نوانس) کلام است.

با در نظر گرفتن مراتب فوق، نوائی و بسیاری از شرقشناسان معتقدند که نشر زبان ترکی برای بیان اندیشه و مفاهیم و موضوعات مختلف علمی، فلسفی، اجتماعی و... رساتر و مناسبتر از زبانهای دیگر است.

مفاهیم و اندیشه‌هایی را که می‌توان در ترکی با یک جمله بیان نمود، جملات و شرح مفصلی را در فارسی ایجاب می‌نماید.

در زبان یا همان لهجه فارسی واژه‌های بسیط سخت گرفتار کمبود است زیرا بیشتر آنها به مرور زمانها رها گشته و از یاد رفته است، واژگان زبان فارسی برای مفاهیم علمی مجهز نیست و مترجمان ایرانی پیش از همه این درد جانکاه را احساس می‌کنند و از این، عذاب می‌برند. گاه میشود که انسان یک ساعت، یک روز و حتی یک هفته تمام درباره بهمان تعبیر زبان خارجی می‌اندیشد، مغز و اعصاب خود را می‌فرساید و از هم می‌گسلد و سر انجام نیز راه به جایی نمی‌برد و خوانندگان هم همواره از مترجمان و ترجمه‌های فارسی ناخشنودی می‌نمایند. (دکتر محمد رضا باطنی).

افعال: افعال کار، حرکت و حالت را بیان می‌کند و عنصر اصلی جمله محسوب میشوند، بطوریکه بدون فعل، جمله ناتمام و معنی آن نامفهوم خواهد بود.

زبانهای اورال-آلتائی عموماً^۱ و زبانهای ترکی خصوصاً^۲ از نظر افعال غنی هستند بعلاوه دارای انواع، وجوه و زمانهای متعدد و متنوع‌اند^۱ بطوریکه ممکن است مفاهیم و مطالبی را با یک فعل بیان نمود در حالیکه برای بیان همان مفهوم و مطلب در زبانهای دیگر نیاز به جملات مشروح و مفصل می‌باشد مثلاً: اوئسانمیشام یعنی من از او به تنگ آمده و بیزار شده‌ام، خوسانلاشدیق یعنی ما باهم بطور خصوصی درد دل کردیم، قوئجاقلاشدیلار یعنی همدیگر را در آغوش گرفتند و آغلاشدیلار یعنی با همدیگر گریه کردند، گئچیندیریر یعنی اعاشه را تامین می‌کند و...

افعال ترکی همه با قاعده‌اند جز فعل ناقص فراموش شده‌ی «ایمک» به معنی بودن که بجای فعل معین بکار میرود.

^۱ - در ترکی نوع وجه زمان ۵۱ شکل فعل وجود دارد. که طی جدولی در کتاب مقایسه‌اللغتين نشان داده شد.

در خاتمه این مقاله به جا خواهد بود اگر نگاهی مقایسه آمیز هر چند گذرا به چند و چون اصطلاحات و تعبیرات فعلی در زبانهای فارسی و ترکی بیان‌دازیم. اصطلاحات و تعبیرات فعلی که از آن در اصطلاح لغت‌شناسی به ترکیبات ثابت فعلی زبان نیز نام برده میشود.

یکی از جالبترین و پرمایه‌ترین شقوق لغوی و ترکیبی زبان در ارائه معانی مجازی و تشبیهی است.

زبان فارسی که در عین حال یکی از زبانهای ترکیبی است و کلمات آن انعطاف زیادی برای تشکیل اصطلاحات و تعبیرات فعلی دارد و از وسعت و شمول زبان ترکی در ایجاد و کاربرد این نوع ترکیبات برخوردار نیست. در زبان ترکی تنها در رابطه با اعضای بدن انسانی از نوع :

باش (سر)، گوژ(چشم)، آغیز(دهان)، آباق(پا) و امثال آن صدها اصطلاح و تعبیر وجود دارد اینک برای اینکه در این باب نموداری به دست داده باشیم به نقل تعدادی از اصطلاحات و تعبیرات فعلی رایج در زبان ترکی که از یادداشتهای آقای م. ع. فرزانه اقتباس شده در رابطه با کلمه دیل (زبان) بسنده می‌کنیم:

- ۱- دیل - آغیز ائله‌مک (دل‌داری دادن، با لحن ملایم خواستار پوزش شدن، رفع رنجش و کدورت کردن).
- ۲- دیل آچماق: زبان باز کردن (طفل)، درد خود را باز گفتن، التماس کردن و خواهش کردن.
- ۳- دیل بوغازا سالماماق: وراجی کردن، پشت سر هم و بدون وقفه حرف زدن.
- ۴- دیل اویرتمک: چیزهای ندانسته را یاد دادن، حرف یاد (یکی) دادن، راه و چاه نشان دادن.
- ۵- دیل تاپماق: تفاهم پیدا کردن، جلب رضایت و اعتماد کردن، زبان مشترک یافتن.
- ۶- دیل توکمک: خواهش و تمنا کردن، اصرار ورزیدن.
- ۷- دیل چیخارماق: استهزا کردن، ادای یکی را در آوردن.
- ۸- دیل وئرمک: راضی شدن، قبول دادن، دیل وئرمه‌مک: امکان حرف زدن به دیگری را ندادن.
- ۹- دیله توک بیتمک: از تکرار و بازگویی یک مطلب خسته شدن.

- ۱۰- دیلدن دۆشمک: خسته شدن، از پا درآمدن.
- ۱۱- دیلدن سالماق: خسته و درمانده کردن، از پا انداختن.
- ۱۲- دیلدن دۆشمه‌مک: ورد زبان بودن، از یاد نرفتن، فراموش نشدن.
- ۱۳- دیله گتیرمک: یکی را به حرف وا داشتن، کاری را که در حق کسی انجام شده را به زبان راندن.
- ۱۴- دیله توتماق: با حرفهای شیرین یکی را رام کردن، بچه در حال گریه را با زبان ساکت کردن.
- ۱۵- دیله گتیرمه‌مک: یارای گفتن حرفی را نداشتن، حرفی را که گفتن آن ممکن است نگفتن.
- ۱۶- دیلی آغزینا سیغماساق: خود ستائی کردن، حرفهای گنده- گنده گفتن.
- ۱۷- دیلی باتماق: نطقش خاموش شدن.
- ۱۸- دیله گلمک: زبان شکوه و شکایت گشودن، به ناله و فغان آمدن.
- ۱۹- دیلی قیسا اولماق: به خاطر داشتن قصور خود، جرأت حرف زدن نداشتن.
- ۲۰- دیلی دؤلاشماق: حرفها را اشتباه گفتن، در نتیجه اشتباه و یا دستپاچگی حرفها را قاطی کردن.
- ۲۱- دیلی دؤنمه‌مک: قادر به تلفظ و ادای صحیح حرف نبودن.
- ۲۲- دیلی توتولماق: توان و یارایی گفتن را از دست دادن، به هنگام سخن گفتن لکنت پیدا کردن.
- ۲۳- دیلینه وورماماق: از چشیدن چیزی امتناع کردن.
- ۲۴- دیلیندن دۆشمه‌مک: مرتباً تکرار کردن، بطور مدام بر زبان راندن.
- ۲۵- دیلیندن قاچیرماق: بی هوا و بی حساب از دهانش در رفتن.
- ۲۶- دیلینی باغلاماق: وادار به سکوت کردن.
- ۲۷- دیلینه باغلاماق: به گردنش گذاشتن، حرف بر زبان کسی گذاردن.
- ۲۸- دیلینی بیلیمک(باشا دۆشمک): از حال و مقالش با خبر شدن، راز دلش را حالی شدن.
- ۲۹- دیلینی قارینا(دینمز یئرینه)قویماق: از زیاده گویی خودداری کردن، زبان در حلق فرو بردن.
- ۳۰- دیلینی دیشله‌مک: حرف را ناتمام گذاشتن، در وسط حرف تأمل کردن.

- ۳۱- دیلینی کسمک: به سکوت وا داشتن، جلو حرف یکی را به زور گرفتن.
- ۳۲- دیلینی ساخلاماق: از گفتن چیز خاصی خودداری کردن، سکوت را ترجیح دادن.
- ۳۳- دیلینی ساخلاماق: در گفتن بی پروائی نشان دادن، حرف زیادی و بی موقع زدن.
- ۳۴- دیلرده گزمک (دوْلاشماق): همچون امثال در زبانها گشتن.
- ۳۵- دیلره دوْشمک: ورد زبان خاص و عام شدن، سر زبانها افتادن، شایع شدن.
- نتیجه:**

زبان ترکی یکی از با قاعده‌ترین زبانهاست و از نظر لغات، مخصوصاً "افعال بسیار غنی است. وجود قانون هم آهنگی اصوات، کلمات ترکی را موزون و آهنگدار نموده و به آنها نظم و ترتیب خاص داده است. در ترکی علاوه بر اسامی ذات لغات زیادی برای مفاهیم مجرد وجود دارد. بعلاوه لغات مترادفی با اختلاف جزئی در معنی موجود است که میدان قلمفرسائی را وسیعتر و قلم نویسند را تیزتر و دقیقتر میسازد. افعال ترکی به قدری وسیع و متنوع‌اند که در کمتر زبانی نظیر آنها را میتوان یافت. گاهی با یک فعل ترکی اندیشه و مفهومی را میتوان بیان نمود که در زبان فارسی و زبانهای دیگر نیاز به جمله و یا جملاتی پیدا می‌کند. از طرفی وجود پسوندهای سازنده سبب شده که قابلیت لغت‌سازی برای بیان مفاهیم مختلف و تعبیرات فعلی بسیار زیاد است.

نحو و ترکیب کلام در ترکی با زبانهای هند و اروپائی متفاوت است. در ترکی عنصر اصلی جمله یعنی فعل اصلی در آخر جمله قرار دارد. در زبانهای هند و اروپائی عنصر اصلی جمله در ابتدا قرار می‌گیرد و عناصر بعدی با ادات ربط بشکل حلقه‌های زنجیر به یکدیگر مربوط میشوند و اگر عناصر بعدی قطع شوند ساختار جمله ناقص نمی‌شود، ولی در ترکی ترتیب عناصر جمله کاملاً بر عکس است یعنی ابتدا باید عناصر ثانوی و فرعی تنظیم و گفته شود و قسمت اصلی در آخر قرار گیرد و از همینجاست که هنر نویسند و یا گوینده ترک زبان نمایان میشود. نتیجه آنکه ترکی برای بیان اندیشه و دقت در معانی مناسب‌تر و فارسی زبان احساس و شعر گویند می‌باشد. همچنانکه لغات و اصطلاحات بدیع و ادبی در فارسی فراوانتر است.

حسین جاويدین (اۋچوروم) فاجەسىندە كۈنئىستېسىياسى

● سعادت جەھانگىرزادە (باكى دولت اونیۋېرسىتەسى)

خلاصە:

مقالەدە آذربايجانين اۆنلو يازارى و آذربايجان رومانىزمى نىن قۇرۇچولارنىندان اۇلار ح. جاويدىن فىلسفى تراژۇدى لرى اله آلىنمىشىدىر.

اۋچوروم تراژۇدىسى دە «شىدا» كىمى ح. جاويد فعالىتى نىن بىرىنجى دۇنمىندە ۱۹۱۷ اىلىندە، شىخ صنعان و ابلىس آراسىندا يازىلمىشىدىر. بورادا دۇغو- باتى علاقه- لرى ايكى اخلاق طرزى نىن تضادلارى، تۆرك گنجلىبى نىن اوروپايا تمايلى ايله ايلگىلى معنوى اخلاقى مسئلەلر گۇزدن گئچىرىلەر.

حسین جاويدین همن- همن چوغو اثرلریندە بىر اۋچوروم کاراکتری وار «شىخ

صنعان» دا اۋخویوروق:

شىخ صنعان باخ، مصطفى: ايشته هر طرف اۋچوروم.

امرە ایسترسن بن سنینله یۇق اۋلوردوم.

بئله لیکله اۋنلار ال- اله وئریب، اۋچورما، حقە دۇغرو اۋتلارلار. یا خود شیدا

اثریندە لیبرال دۇشونجەلى مسعود شۇیله دئیر: بلی بو گئدیشله بیز گئدیریک. دائما اۋنوموز اۋچورومدور. هم ده ائله فلاکتلی اۋچوروم کی اصلا قورتولوش یۇخ.

عموماً ۱۹- جو یۆز ایلین سۇنۇ، ۲۰- جى یۆز ایلین باشلاریندا آذربايجان

ادبیاتیندا اۋچوروم چئشیدلی صنعت- فىلسفى باغلامدا ایشلنمىشىدىر. بو باخیمدان ن.

نریمانوفون بهادر و سۇنا رومانینداكى «اۋچوروم درەلری» خاطرلاماق یئترلی دیر.

حسین جاويدین اۋچوروملاری چئشیدلی ایدی، فقط اۋنلارین هامیسی یازیچی-

نین فىلسفى رومانىزمینه خدمت ائدیردی.

بیر چۇخ دراماتیک فاجەلرە اۋلدوغو کىمى بورادا کۈنفلیکت (اختلاف، دعوا)

سئۇگى اۋچگنى (مثلت) اۋزرىنه قۇرولور. گنج رسام جلال اۋز گنج و گۈزل خانیمی

گۈورچینی، استانبولدا بوراخاراق اۋروپا مدرن صنعتینی اۋیرنمک اۋچون فرانسەیه و

ایتالیاغا گئدیر. گۇورچین باباسی (آتاسی) اولوغ بیگلە یالنیز قالماغا مجبور اولور. چۆنکی گۇورچینین اؤیرنجی قارداشی ایلدیریم دا جلال لایپریلیکده فرانسه یه سیاحت ائتمیشدیر. فرانسه ده جلال حسین جاویدین اؤز تفسیریله سؤیلسک «گنج، فوق العاده گۆزل و عشوه کار بیر فرانسیز قیزی اولان «آنجله» ووزولور و اؤتونلا یاشاماغا باشلار، جلالین اوروپایا سیاحتی گۇورچینین رئاکسیاسینا سبب اولور:

هنوز ایلك اوپوشلرین سیجاقلیغی

دوداقلاریمیزدان گنتمه دن بو قایغی

بو آیریلیق قایغی سی کیمی آمانسیز

یوخ، هپ خیال دیر او عشق، او اولدوز (۱. s ۳۲۷)

حسین جاویدین اولوشدور دؤغو گۇورچین کاراکتری ده نازنین بیر گۆزل دیر.

شاعر ایلدیرمین دیلیله بو ائش سیز گۆزلی بئله ایضاح ائدیر:

او قومرال ساچلار (خرمائی، شابلوطی)، او چاتیلیمیش قاشلار

او دالغین گۆزلر، او اوزگون باخیشلار

سنه پک (چوخ) باشقا بیر لطافت وئرمیش

اینان کیم گۇوروسه ائیله یز غبطه (۱. s ۳۲۸)

ایلدیریم اکرمه اوروپایا سیاحتین مقصدینی آچیقلا رکن «بوتون توران ائللرینی دولاشمیش» اکرم اونا دئیرکی، سیاحتدن ذوق آلان بیر تۆرک اوچون کیریم (کریمه) یایلا لاری، ایدیل بویلا ری، قافقاز داغلاری، شانلی تۆرک سؤزلری بیرر سرگی دیر، سئیرینه دؤیولماز. بؤیله جه ده حسین جاوید تۆرک گنجلییینی اؤز ائللرینی دؤلانماغا، تعریف ائتمه یه، اؤز اصلینه، کؤکونه دعوت ائدیر.

بو سطرلرده حسین جاویدین تۆرکچولوک اولگوسو، تۆرک یوردونا بؤیوک سئوگی بلیرتیلیر. بو ۲۰- جی یؤز ایلین باشلاریندا تۆزکون هارا اؤز توتما سینی اشارت ائدیر. تۆرک وطنه باغلیلیغی اونون خصوصی صلاحیتی، وطن اخلاقی ایسه تۆرکچولویون تمل داشی دیر. فقط اونون بو اثرده کی قهرمانی نین شخصینده دؤیغوسال خیالی تۆرکچولوک ظفر قازانیر. ایلدیریم جاویدیندا فیلسوف اکرمه دئیر:

جلال حقیقتدن زیاده- من جه

خیال دوشگونودور، اونون ظنیم جه

خیال دن دوغارمیش بوتون یؤیوکلوک

حقیقی لوحه لر اونجا پک سؤنوک (۱. s ۳۳۱)

بو مصراعلاردان ھم جلالین بیر صنعتجی کیمی دوغوسال (احساساتی) اولماسی ھم اونو آوروپایا گۆتورن سبب- خیالین حدودسوزلوغو، ھم دە جلالین صنعت مفھومو افادە اندیلدی. فیلسوف اکرم لہ گنج اؤیرنجی ایلدیریمین دیالوگوندان (صحبت) معلوم اولور کی جلال، اولکەنین، تۆرکیەنین تانیلمیش صنعتکاری، یاراتدیغی تابلولارلا چاغداشلارینی حیرتدە بوراخان بیر رسامدیر.

اولوغ بیگ قیزی گۆورچینە عقللی بیر آتا کیمی مصلحتچی لیک ائدیر:- «سن جلالی آنجاق اؤنا وئردییین آزادلیقلا زنجیرلە یە بیلرسن.» اثردە یازیچی اولوغ بیگین دیلبلە ھم آوروپایا ھم دە ایستانبول دَیر وئریر. اونون سۆزلری یعنی حسین جاویدین آوروپایا مناسبتی اولدوقجا مارقلی دیر. اؤ دامادی جلالی و اولغو ایلدیریمی اولغورلارکن (یولا سالاندا) اولنلاری دعا اندرک دئیر:- ھایدی چۆجوغوم، گئدین اولغورلار اولسون.

گئدین بۆیوک تانری سیزە یار اولسون!

آوت (بلی) بیلمەلی کی فرنگ ائل لری

ھم بسلر ھم سولدورور امل لری

آوروپادا ایشیق دا وار ظلمت دە

اوردا سفاهت دە وار، فضیلت دە

اؤ بیر انگین (وسیع) دنیز کی پک قوز خونجدور

انسان گاہ اینجی بولار، گاہ بوغولار

آییق داورانمالی، متین اولمالی

ھپ نورا قونمالی، حقّی بولمالی (۱. s ۳۴۰)

بو سطرلر ایستر- ایستەمز ۲۰- جی عصر آذربایجان رومانئیزی نین فکر آدامی، فیلسوفی علی بیگ حسین زادەنین اوللو بیر دۆشونجەسینی یادا سالیر. اؤ یازیردی «نقدر کی بیز آوروپانی بیئیمیزدە سئندیرمەدیک (ھضم ائتمەدیک) اؤ چاغا قدر بیز آوروپانین مەدەسیندە، ھضم اولماق مجبوریتیندە قالاغایق. بو سطرلر عینی زاماندا جلالین باشینا گلەجک فاجعەلردن خبر وئریر. اولوغ، بیگین ایستانبول حقیندە تکلیفلری دە چۆخ دۆشوندور و جودور. ایستانبولدان یورولدوم، اولساندیم آرتیق. گۆزل شەر، فقط زاواللی، پک زاواللی (بیچارە).

ایکینجی پردهده اؤخویوروق: «بئش آی سؤنرا پاریس ده سؤن درجه سؤسلو، چیچکلی بیر سالن» و یازیچی اثرین آنا قهرمانلاریندان اولان آنزئلی اؤز ماهنی سیله تقدیم ائدیر. آنزئل صحنه یه بو سؤزلرله چئخیر!

من اؤنجه بیر ملک دیم
یوکسکلره اوچاردیم
پارلاق بیر اولدوز کیمی
اطرافا نور ساچاردیم
هر کسی ملک ساندیم
هر سئوگی یه ایناندیم
خلقه ایلنجه اولدوم

آه، بیلمه دیم آلدان دیم (۱ . s ۳۴۳)

بئله جه آنزئل هم آلدانان هم ده آلدانان بیر فرانسیز گؤزلی دیر. اؤنو کیملر قاندیردی بیلمیریک؛ اما او جلالی آلدادیر. بونو اثرده اؤنون ادموندلا اولان مناسبت لری بیلدیریر «سن گؤزلر ایچینده بیر آفت سن، ملک سن، عمر و مون باهاریندا گؤلومسر بیر چیچک سن» دئیهرک جلال آنزئلی قوللاری آراسینا آلیب دؤداق- دؤداغا صحنه یه «خیال» گؤورچین ین داغینیق ساچلی محزون خیالی گیریر. خیال رومان تیک ادبیاتین تمیل کاراکترلریندن بیریدیر.

جلال اوچوروم قارشى سیندا، اؤنون آنزئله اولان سئوگیسی بیر حیات اوچورومو. بونو جلالا پاریسه گلن فیلسوف اکرم دئییر.

کیمسه ده بیر قصور یوخ
یالنیز قباح (تقصیر) سنده
ایله نیبور سؤن قورقونج
اوچوروملار اؤنونده
اویاراق بیر رقاصا
هر شئی اؤنوت موشسون
اوت (بلی) ملک دیر فقط
شیطان روحلو بیر ملک
لطیف چیچک دیر فقط

پک زهرلی بیر چیچک (۳۴۷-۳۴۶ . s ۱)

بو مصراعلاردا آنزئللین تصویری یارادیلیر، جلالین دۆشدویو پیسیکولوژیک دوروم تصویر ائدیلیر. جوابیندا جلال اکرمه بیلدیریرکی، اگر یوخ اؤلسام دا من آنزئلدن آیریلمام. آنزئل اشیا سئور بیر ساییق (غیر عادى)دان او (ادمون) یالان وعدلر وئیرکن اوئا بیلدیریرکی، شیمدی اوئو بزەین داشلار (جواهر) اوئون یوق جلالین هدیه لری، فقط ساده جه جلالین می؟!

آنزئل:

الماس دگیل بونلار دا

پیرلانتا (برلیان) دیر عزیزیم

بونو مسکوودان گلن

بیری ائتمیش تقدیم

بودا گنه بیر ایرانلی

شہزاده دن یادگار (۱ . s ۳۵۱)

احتمال ائدیریک کی بونولا دا آنزئلین تصویری تماملانیر و جلالین هانکی چیرکف (چیرکاب) ایچینده یاشادیغی آز چؤخ بللی اولور. آنزئل ائله دیکلرینی گیزلتمیر جلال اوئا سؤروشاندکی ادموند کیم دیر و سندن نه ایسته ییر. آنزئل دئییر: «قدیم عشقی یادا سالیب منی تهدید ائدیر».

اوچوروم اثری نین اوچونجو پرده سی نین بیرینجی ساحه سینده حادثه لر دراماتیک گرگینلییی حاضرلاییر. بیر یاندان آتا اولوغ بیگ هم قیزی گؤورچینین، هم ده اولغو ایلدییرمین، استانبولا گلمک لریندن ناراحات، دیگر طرفدن جلال استانبولا قایداری یانیندا آنزئلی ده گتیریر و بللی اولور کی، آنزئل اصلینده اوئو آبییرماق اوچون یالاندان اوئا التفات گؤسترن گنج ایلدییریمی اله کئچیرمه یه چالیشیر. اثرین ۳- جو پرده سی نین ۲- جی ساحه سینده دراماتیک چاتیشما (ساواشماق) سیراسیندا ان فجیع مقاما چاتیر. بو صحنه فیلسوف اکرمین استانبول حقنده منفی تانیتما فکرلری ایله باشلاییر. بو تانیتما ایله ده مولف سانکی حادثه لرین باشاری سیز (ناموفق) داوامی اوچون روحی زمینه حاضرلاییر.

هر ایشی، هر ذوقی بوتون آلدانیش

هر یاندا بیر گؤستریش، بیر ولوله

هر چهره ده بیر دسیسه، بیر حيله

هر آدىمدا بىر اھانت(توھىن) بىر فساد

هر نفس دە بىر آھ، سۇنوك بىر فرىاد

ايشتە قارشىندا ايچدىگىن زھر دە

آنلاتدىغىم فاجعەدن بىر پردە (۱ . s ۳۷۳)

استانبولا دۇندوكدن سۇنرا بللى اۇلور كى، جلال يالنىز ساپىق (منحرف) بىر فرانسىز دانسوزونون اسىرى دئىيل، هم دە ايچكى معتادى اۇلموشدور. گویا استانبولو گۇرمك اۆچون بو شھرە ۶-۵ گۆنلوك قوناق گلمىش آنژئلىن مدتى اوزاندىقجا جلال گۇويرچىن، اىلدىرىم، اكرم، اولوغ بىگ آراسىندا علاقه و مناسبت گرگىنلشیر. هم دە آنژئلىن اسگى سئوگىلىسى ادموند استانبولدا اورتايا چىخیر.

اکرم دئىیر:

جلال، جلال ینتر (بس دیر) ایلنجه (تفریح) آرتیق

دۆشون آرتیق ال وئیرر سايفى سیزلیق

بو خائن آنژئلى هم (فوری) دفع ائيله

یوقسا محو اولور یوتون بىر عائله (۱ . s ۳۷۸)

دورومو گرگىنلشیدیرن بىر خصوص دا وار. بو فیلسوف اکرمین گۇورچینه اولان دويفولاری. جلال گۇورچینین اللرىنى اکرمین الینده گۇرندە شاشیریر. (تعجب اندیر)

آھ شېهەدن بئىنیم آلوو ايچینده

سنىن الین اكرم بىگىن الینده

سۇيله هانگى عالمره دالمیشدین

سۇيله نچون سوسدون، سايفى سیز قادین (۱ . s ۳۹۱)

جلال گۇويرچىنى ترک ائدیب گنتمک ایسترکن، گۇويرچین اۇنا گرچگی (حقیقتی) آنلاتماق ایستر، جلال یوخودا اولان کۇرپهنى منکشهنى بالکن دان آتار و بوندان سۇنرا کدرلر اۇچوروملارلا قارشىلاشیر، حتی آنژئلى داحى اۇچوروملارلا چئوریلدییینی ادراک اندر. دۇردونجو پردە گۆیدە داوام اندیر. حسین جاوید بورادا اساس دقتى اۇچوروملارلا وئیرر. «هر ایکی طرفى اۇچوروملارلا محاط- گیرینتیلی- چیقینتلی بىر یؤل (۲ . s ۳۹۵)

اثرین سۇن صحنهسى گۇويرچینین اولاد اۇلوموندن اۇتورو حزین ماهنى سیله

باشلیر:

گۆور چينم، گۆور چين
 آغلارام ايچين - ايچين
 بن بو قارا بخت ايله
 نيچون دوغدوم (دوغولدوم) آه نيچون
 اي سارالميش چيچكلر
 اي سونموش كله بكلر (پروانه لر)
 گوزو يوللاردا قالميش
 منكشيم سيزي بكلر

بو ساحه ده فاجعه نين فينالى (سوئو) حاضرلانيير و ايكي تمل ايماز جلال و اوچوروم اون پلانا گئچير. فقط بوندان اونجه اثرده اولوغ بيگ و فيلوزوف اكرمىن صحبتلى اوزانىير. اولوغ بيگ سؤروشور كى: - سن عمرونو كتابلارين ايچينده كئچيريب نه الده ائتدين؟

اكرم جوابيندا دئير كى: هئچ بير شئى كشف ائتمه ديم. هر نه قدر چاليشسا دا انسان بو دنيا دا هپ چؤجوقدور «نهايت حس ائتديم آنجاق جهالتيم آرتير». اولوغ بيگ ابن سينانين، سؤقراتين، پلاتونون آدينى چكىر و بو آرادا حسين جاويد صوفيزمدن، وحدت وجودان بحث ائدير:

هر كس دو يماق ايسته ميش

معتمالى خلقتى

آلقيلانماز (ادراك ائديلمز) تانرينى

او سارسيلماز قدرتى

سارماق ايستركن بوتون

كائناتى بير آندا

دونوب قالميش ان كيچيك

بير ذره قارشى سيندا (S ۴۰۱، ۱)

دنيانى و ياراديليشى ادراك ائتمه يه عادى انسان عقلى نين گؤجو چاتماز. خالقين ياراتديقلارنى آنجاق بصيرت گؤزو بئله ادراك ائده بيلر.

دۆشۈنۈر دۆشۈنجهلى ائل آغساقالى اولوغ بېگ تميز قانلى، صاف وجدانلى بېر تۆرك كاراكتىرى دېر. حسين جاويد اونون شخصيتىندە تۆرك گنجلىيىنە بېر عبرت وئرىر. اۇنلارى اوچوروملاردان اوزاق اولماغا سسلەيىر.

او گونكو استانبولدا

گنجلىك فرانسىزلاشدى

گنتدىكجه تۆرك اۇولادى

اوچوروما ياقلاشدى

يوزدوموزو ساردىقجا(احاطه ائتدىكجه)

دوشكون پاريس موداسى

هر كسه اۇرنك اولدو.

سرسم (سرسام) فرنگ اداسى (S ۴۰۲، ۱)

فقط اوچوروم حتمى دېر و اونون ايلك قربان لاريندان بېرى صلاحيتلى تۆرك اوغلو جلال. اثرين سۇنوندا فرانسىز دانسوزو انژئل اۇز فرانسىزى ادموندا قۇشولوب اۇز اوروپاسينا قايدار. جلال، اوچوروم، گۇورچين ايسه فيلسوف اكرمين قۇللارى اراسينا آتيلير.

دويغوسال (احساساتلى) صنعتده منظوم اثرده اوچوروملار يارادان حسين جاويدن انسته تيك ايدئالى ايدىن و ابدى دېر. البته حسين جاويد شيخ صنعان كيمى جلالين دا اوچوروما آتيليب دا آلاها قۇووشماسينا هيچ بېر اشارت وئرمير. بو داها چۇخ انسانلارين آلدانىشلارنىن سۇن منزلى اۇلان فلاكتلى اوچوروملاردان. بونون نئجه بېر اوچوروم اولدوغونو اوچوش سئراسيندا اولان جلالين هيجانلى بېر فرياد ايله سۇيله ديبى سۇن مۇنۇلو گۇندرن (اۇز- اۇزونه دانىشماق) اۇيرنيريك:

اوچوروم، قارانلىق چىقىلماز يولوم

اوچوروم، اوچوروم هم ساغيم- سولوم

اوچوروم دويدوغوم حقيقت خيال

اوچوروم، اوچوروم يالديزلى آمال

اوچوروم چاغلانلار، كهكشانلار

اوچوروم دنيزلر، داغلار، اورمانلار

اوچوروم اؤفوقلر، انگين فضالار

اۋچوروم، اۋچوروم، چىلغىن - دوھالار
 اۋچوروم سۈركلى (دواملى) جوشقون آلقىشلار
 اۋچوروم، اۋچوروم سۆزگۈن باخىشلار
 اۋچوروم، بو چىركىن، بو آلچاق حىيات
 اۋچوروم، اۋچوروم بۆتون كائىنات (۱ . S۴۱۴)

و سۇن يۇل اولاراق جلال اۋزونو اۋچوروما آتير، احساسلى شاعره گۇره بۆتون
 كائىنات اۋچورومسا، ھامىمىز بو اۋچورومون دىيىندە.

«اۋچوروم» ايلك دفعه صحنەلشدىر يىلر كىن م. ح امضالى يازىچى غزتلردن
 بىرىندە بو اثرى آلشدىرمىشىدى (تنقىد). دۋورانىن اۋنملى تنقىدچىسى كاظم اوغلو
 (سىدحسىن) كۆمونيست غزتىندە (ادبى تارتىشمالار) مناقشەلر آدلى مقاله يازاراق،
 حسىن جاويدى مدافعه اتتىدى. كاظم اوغلو اثرى «صنعت حىيات اۋچوندور»
 پىرنسىپىنى مدافعه اتتىدى.

اۋنو گرچكىچى (واقع گرا) درام كىمى دىرلندىرىدى. اۋچورومون آنا فكىرى نە-
 دىر؟ اۋز منلىيىنى سئومەين، ھەر شئىى حتى صنعتكارلىق زاويەدن سادەجە
 باشقالارىنى تىلىد ائتمكده گۇرن محىط، زمان و جنسىن روھوندان خارج بىر حىيات
 قوزماق اىستەين بىر فرد، داھا دۇغروسو بىر جماعت و ملتىن سۆنو جلال كىمى
 اۋچورومدور. اۋچورومدا مىلى و خلىقى بىر روھ ياشاير.

اۋچوروم صنعانىن حىياتى، يالنىز فكر اعتبارىلە يۇخ، مىسلك اعتبارىلە حىياتى دىر.
 «كاظم اوغلو ادبى تارتىشمالار» كۆمونيست غزتى. (۶ حىزان ۱۹۲۲)
 بۇيلەجە دموكراتىك تنقىد، احساساتى بىر اثرى گرچكىچى كرىتر (اۋلچو،
 مىياس)لرلە دىرلندىرىدى.

ماركىست آراشدىرمالار اصلىندە احساسى اثرى دە رئالىزمىن چرچىوھلرىنە
 دۆشەرك امحا (محو) اتتىر، رئالىزمىن حدودلارىنى محدودلاشدىرىر. حسىن جاويد
 رومانىزمىنە مناسبت بىلە ايدى. تنقىد اصلىندە اۋندا اولمايان بىر شئىى آختارىر،
 ناپانماياندا بو بۇيوك صنعتكارى تقصيركار سايرىدىلار. البتە كلاسكىكى دە تنقىد ائتمك
 مىمكن. مىثلا بىلە دۆشونوروك كى اۋچوروم اثرىندە جلالىن اۋزونو اۋچوروما آتماغى
 روھى جھتدن كفايت قدر قناعت وئرىجى دئىيل. بوراداكى اۋچوروم شىخ صنعان

فاجەھەسىندەكى اۋچورومدان فرقلى دىر. شىخ صنعان اۋزونو تانرىيا قۇووشماق اۋچون، جلال ايسە جانىنى قورتارماق اۋچون اتىر.

دىگر بىر خىصوص گۇورچىن پىن دە، انژئلىن دە ساغ قالماغى، انژئلىن ادموندلا، گۇوچىن پىن ايسە اكرملە بىرلشمەسى فاجەھەنىن فچىغىلىگىنى ازالدىر و بىر ائو درامىنا چئو بىر.

انسان اۋز تراژئدىسىنى اۋزو حاضرا لىبرا حسين جاويدىن اۋچورومدا گلدىدى نىتجە بودور بورادا محىط اىكىنجى پلاندادىر.

حسین جاويدین دراماتیک فاجەھەلرىندە اۋچوروم بىر قايدا اۋلاراق، انسانلا زمان اراسىندادىر. بئله اۋچوروملار سوسىيال خىصوصىت داشىر. فقط حسين جاويدىن دىگر اۋچوروملارى انسانىن اۋز اىچىندەكى اۋچوروملارى اذلاندىرماق چتىن دىر.

ھر زمان چوخلو فلسفەلى تەلىم لىر، صنعت و فكىرىن اختارمالارى انسانىن اۋزونون اۋزونه غالب گلەھەسى نىن اۋزونون ادراك ائتمەسى نىن يۇللارىنى اختارىر.

حسین جاويد صنعتى نىن دە بو سۇن نىت اينام و مقصد بۇتۇولويو تمل شرطى كىمى اۋنملى يئر توتور. اصليندە بۇيوك دويغوسال (احساساتلى) شاعر و صنعتچى نىن انسان مفھومو تمليندە دە بو دىر دورور. ايدئال حقيقت اختاران فداكار انسان گرچك اۋچوروملارى اذلاندىرا بىلمىر. رومانتيك قھرمانىن تراژئدىسى دە ايشته بوندادىر.

قايناقلار:

- ۱- جاويد حسين اثرلىرى ۵ حصە ۲ حصە.
- ۲- جعفروف ج. صنعت و تياتر
- ۳- قارائىف ي. ادبى انقلاب. باكى. گنجلىك ۱۹۸۵.
- ۴- ممدوف م. اذرى تياتر و صنعتى نىن ائستەتيك سۇرونلارى. باكى. اذر نىش ۱۹۶۸.

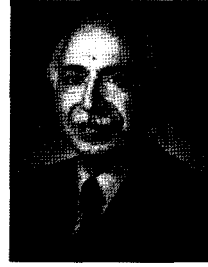
۵- طھماسب ت. حسين جاويد و تياتر. باكى. ايشيق ۱۹۸۸.

*****

دېلىمىز، فولكلور و ادبىياتىمىز

● حسن مجىدزادە «ساوالان»

كئچن پايىز سايمىزدا بو مقاله نىن ۳-جو بۆلۈمۈنۈن سۇن حصە سىندە «اوشودوم ھا اوشودوم» فولكلورلىرىك، اوشاقلار اوچون قوشولموش صوفى يانە شعرىن منده اولان مصراع و بيتلىرى كى بىزىم ائىل آراسىندا يوخدور و يا سالىب ايتىرمىشىك بئله دىز. آلتىه

سون بيتى تكرر يازىرام:

مىمونون بالالارى

منى گۇرچك آغلادى

ايكى خوروز ساواشدى

قان گىنتى چايا دوشدو

گۇيرچين آلا پاختا^۱

اونو ووران خاي اوغلو

اورىيىنى داغلادى

بىرى قانا بولاشدى

چايدان گۇيرچين اوچدو،

يوواسى قلبى^۲ پاختا

قان قوسىبون، پاختا-پاختا

بورا كىمى منده اولان «اوشودوم ھا اوشودوم»-ون سۇنونا چاتدىق.

بۇزدا كئچمىش اۇترى- اشاره مىز كىمى (دليل اوشاق، آنا) اۇزلىكە دۇغميا آنا

دېلىندىن سۇز آچاچايىق.

دېلىن ادراك، شعور و دوشونجه نىن يارانماسىندا و فۇرمالاشماسىندا چۇخ بۇيوك، اۇنملى رۇلو واردىر. آنا قارىنىدا اولان گۆنلردن بئله آنانىن سس و سۇز زۆمزمه لىرى ايله انس توتان اوشاق، ايشىق دۇنيايا گۇز آچدىقدان سۇنرا دۇرد ياشىنا قدر آنانىن شىرىن لايلا لارىندان گلن سۇزلىرىنى و آنانىن ايچ سئوگى و صداقتيله يوغرولموش كلمه لىرىنى اۇيره نىر. بئش- آلتى ياشلارىندا چۇخ شئى لىرى محيطىندە ياخىن اولان هم ياشلارىندان دا اۇيره نىر.

^۱ - لا پاختا و آلا پاختا: (چۇل گۇيرچىنى)

^۲ - نلىى: يوكسك، اوچا، هوندور يئر

دىلى اۋنملى بىر واسطە كىمى ايشلتمك قابىلىتى باشلانير. اۋ واسطە ايله حالتلىرى و حادثەلىرى تجسم ائدەبىلىير. بوردا و بو يئردە اوشاغىن دىلى بللى، طبيعى بىر شكل تاپير و اساسلانير. بئله دۇغال طرحىن ذهنىندە يئرلشيب، بىر طبيعى منطىقىن موجود اۋلدوغوندىن خبر وئيرير. بوردادير كى، اوشاغىن، هر گۇروب ائشىتىدىيى معنالانير. بئله ليكلە اوشاغىن هر ايش و داورانىشىنا ائتگى باغىشلان بۇ حاللار اوشاغا دۇغال شخصيت تملى قۇيور.

آلتى- يئددى ياشلاريندا اوشاق مکتبه گئدير. مکتبهده مترقى و انسانى اۋلان تعليم و تربيه يۇلو اساسدا اوشاغىن آنا دىلىنه تۇخونمادان يالنىز و يالنىز اۋنون بىلدىكليرىنى يازيب، اۋخوما طريقى ايله اۋنون اۋزونه قايتارارلار.

اىلك مکتب ايلليرىنى بىتيرنەدك مکتبلى اوشاق گئت-گتده، تدرىج ايله اۋز محيطى، اشيا، بيتگى لىر و حيوانلار دۇنياسى ايله تانىش اۋلمالى، آنا- آنا، عايله، وطن و تۇرپاق محبتى، دىنى بىلىكلر، انسانا و بۇتون جانلىلار محبت، يارادان تانرى و يارانىش قدرتىنه اينام، تجربى و رياضى علمليرىن مقدماتى اۋيره دىليير. بو ايش ياد و اۋزگە دىل ايله عكس تقديرده نەلر اۋلاجاغىنى و نە كىمى منفى ليكلر اۋنە چىخا جاغىنى يازمادان، كئچك گۇرك يازىچى، شاعر پروفئسور دكتور رضا براهنى- نىن مثبت شكلده «آنا دىلى كنگرهسى» نە گۇندردىيى پياما دا بىر باخىش دئيه، يازىمىزا دوام ائدك. «كوره اوشاغىن حياتى، ياش يارىمىنى دۇلدورانا قدر، آتائىن اوشاغىنى آنا دىلىنده دىندىرمەسى و ديله توتماسى، اوشاق دۇنياسى نىن ان اىلكىن اۋيونلاريندان سايىليير.

اوشاق بو دۇنمده دىلىن نە اۋلدوغونو باشا دۇشمەسه ده، آنا ايله اوشاغىن آراسىندا، سئوگىلى لىرىن تۇپ آتیب- توتما (پىنك پونك) اۋيونونا، عاطفى ائموسىيونال (هيجانلى) برابرلىيىن آل- وئرىنه چئوريلير. بو كىمى عاطفى آلىب وئرمەنىن، سۇئرالار، آيلار- ايللر و عمر- گۆن سۇووشدوقچا، اۋنودولماسىنا باخما يارق، بوئتلار گلە جكدە قۇرولان بۇتون رابطەلىرىن تملى، قايناغى و بۇنۇوره داشى دىر.

آنا، دىلىن آناسى دىر،

آنا دىلى، دىللىرىن آناسى دىر.

آنا دىلىندن اوزاق قالان مەلر، گئجه- گۇندوز مەلە- مەلە قالار.

آنا دىلى گىتمىز، گىتسە دە دۇنر، قايدان سالسان ائشىگە، باجادان - پىنجىرەدىن گلر. آنايىلە اوشاغىن مناسىبتى ايكى من-ين بىر - بىرلرلە، ايكى سن-ين بىر - بىرلرلە مناسىبتى، بئىلە جە من ايلە سن مناسىبتىندە، ايكى وۇرغونون و ايكى سئوگى نىن سئوگى دىلى نىن اۋىنماغى دىر. سئوگى اۋيونو بئىلە اۋلور. آنا، اوشاغىن وارلىغىندا دۇغرولور، اوشاغى دۇغرولور، اۋنونلا دۇغرولور. آنا باشدان آياغا اوشاغىلە منىمسەنير.

سۇنرا هر بىر زادا نشان قۇيما دۇورەسى باشلانير. شئى لرە نشان قۇيولور. باخىشا، الين تىپنمەسىنە، دۇداقلارا، اۋزە، اۋزدن و آياقلاردان سئزىلن گۇلومسونمەلرە! آتا داها ايچرى گلير.

اوشاغىن اۋزو اۋچونجو شىخى ضميرە، دئىمك «اۋ» نا سارى دۇنور. گىت - گىتە نشانلر دۇنياسى، آنايىلە اوشاغىن برابرلىيى اۋيونلارنى نىن يئرىنى توتور. آتا اۋچونجو ادام كىمى اۋرتايا چىخىر. اۋزونو جنسىتىنى يا دا جنسىنى اۋزە چكىر، اوشاق باشقاسىنى، اۋ بىرىسىنى گۇرمە يە نايل اۋلور. آنا دىلى دۇنيانى قاپساماغا دۇغرو بۇيلانير. اشىانين و سىلرلن اۋزوندا عكس ائتىدىن آرى - دورو گۆزگوسونە چئوريلير. دىلى دۇغوران بىر ياندا اوشاغىلە آنانين من ايلە سن ايلگىسى، اۋ بىرى ياندا اوشاق ايلە آنانين و دۇنيانين من ايلە اۋ مناسىبتى دىر. اۋ گۇزل، شن و قىزقن اۋيون، اوشاق و آنانين مناسىبتى اساسىندا قۇيولور. سۇنراكى مرحلەدە اشارەلر (سىمبوللارا) رمز لرە دۇغرو يۇلا دۇشمە يە باشلايير.

شاعر دئىيىن كىمسە، آنايىلە اوشاغىن اۋ ايلكىن اۋيونونو، اۋتوشن ايللرلن آرخاسىندا اۋنوداركن، سۇنرالار اۋيونو انما، يادىنا دۇشور، سىيرىنە دالىر. گۇزل شعر قۇنتاركن، كلمەلر دۇزمەسى نىن باشدان باشا دادلى اۋيونونو ايشىندە اساس گۇتورور. دئىمك دۇنيانى تانىماغا گۇرە، اۋ ايلكىن اۋيوندىن اشارەلرە، معنالارا، قۇرولوشلارا و قۇرولوش پۇزمالارا دۇغرو قايىدىر، آنجاق سۇنرا، ائلبىل نە ايسە يادىنا دۇشوركى، گئرى دۇنمەلى اۋلدوقدا، اوشاقلىقدا اۋينادىغى اۋيونو داها اوشاق اۋلمادىغى بىر دۇورە يىنى - دن اۋينماق ايستەيير. بئىلە اۋلاندا نە حال حادثە باش وئربىلر؟! قاباقتى لىتىن يئرىنى آيرى بىر لىتى توتارمى؟ . . .

مقالەمىزىن بۇراسىندا:

دۇغما آنادىلى نىن، انسانلارلن و بۇتون كائناتىن نئجەلىيى كىمى، سايسىز حسابسىز دىرلى و معنوى سرتلرى واردىر. سۇزوموزون اچىقلاماسى اۋچون، يادىمىز سالاقتى:

دۆنۈمدا ھەر انسانىن ھازدا دۇغولوب، اوشاقلىق دۇورونو كئچىرتىدىي يئىرىن جانائىتىرتىلىي، لذتىنى بۆتون غىر بۇيو ھىچ يئردە اولابىلمىر. مگر ھردن شىخس ھارا گئەخىرسە، اۇرتىن گۇزونوشو و محىطى، اوشاقلىق و يئنى يىتمە دۇورو و محىطى كىمى اولابىلرسە، اۇ حال - ھودا اۇز دۇغولوب، اوشاقلىغىنى كئچىرتىدىي كىمى لذتله- نىب، كئفله نىب، دىنجه لر.

بورد اىستردىم بىر مثال دا اولمز شاعرىمىز، اوستاد شىھرىارىن شاه اثرى «خىدربابايا سلام»- يئندان اىكى بندىنى مصراع- مصراع گتىرم:

«قارى نەم گئجە ناغىل دئىندە»

تۆرگ عائله لردە اۇزلىكلە آذربايجان كندلرىندە گئجە شام يئىندن سۇنرا اوشاقلار پاتاغا گئندە بۇيوكلردن اىستەيىب دئىردىلر اۇنلارا ناغىل سۇيله يىب، حكايە دانىشسىنلار. اوشاقلار، اۇ شىرىن ناغىل و يا افسانەلر لايلاسىلا معصومانه و سىس سىزجە يوخلايىب، ياتاردىلار.

«كۆلك قالخىب قاپ - باجانى دۇىندە»

قئش گئجەلرى، اۇزو دە آذربايجان قئش گئجەلرى، كۆلك قالخىب قاپى- باجالارى ويىبىلتى سسىلە بىر- بىرىنە ووراند، زەملى (سەمگىن)، قۇرخونچ دۇوروملو حال ياراناندا

«قۇرد كئچى نىن شنگولوسون يئىندە»

كند ياشامى، كند عائله سىندە آغ بىر جك قارى لار، اوشاقلار، قۇردلا كئچى نىن ناغىلىندا، آج قۇرد جوموب كئچى نىن شنگولوسونو يئىير.

بو- اۇچ مصراتىن بىرى ناغىل دئىن قارى نەدىر. اما سۇزون جانى اىكىنجى و اۇچونجو مصراع لاردا دىر. بو مصراعلاردا آجى قئشىن چۇوغونو، كۆلەيى، سۇيوق و دۇندوروجو يئلىن- قاپى- باجانى آز قالا سئىندىراسى مقامى گۇرونور.

و يا قۇردون جوموب كئچى نىن شنگولوسوندىن يئمەيى بىر اوشاق اۇچون آجى، قۇرخونچ، و دەشتدن باشقا بىر شئى يۇخدور.

اما بو موضوعون داد و لذتىنى، شىرىنلىيىنى استاد شىھرىارىن ھمان بندى نىن سۇن بيتىندە اۇخوناق:

«مەن قايدىب بىر دە اوشاق اۋلايدىم»

«بىر گۈل اچىپ، اۋندان سۇنرا سۇلايدىم»

بو بىرىنچى بىندىن مئالىندا بۇتون ناغىلدا اۋلان اچىلىقلار، قىش، قار، سۇيوق، قۇرخولو، خۇفلو. قۇزدون كىچىنى سۇكوب يىمەسى. بونلار يىن ھامى اچىلىق لارى، اوشاق لىق دۇورونون اۋ پاك، تىمىز دۇورون حدسىز داد، لذتى نىن تايى اۋلمايان حسرت دۇيغوسونا چئور يىلمەسى، عالم، اۋخوموش، ياخشى آنلايان شاعىرىمىزىن آرزو و دىلە- يىنە چئور يىلىر.

۲- جى بند:

«عمە جانىن بال بللە سىن يئىردىم»

اوشاقلار، ياواش- ياواش سۇددن آيرىلىپ يىمەيە دۆشندە (بعضاً ايكى ياش و اۋندان دا يوخارى اۋلاردى) اۋنا دادلى، دورو و يوموشاق يىمكلر و يا آزجا چۇزىە ياغايىلە بالى ياخىب بۇرگەلەيىب كىچىك «قوش بللەسى» توتوب وئەرلر كى، اوشاق دىشلە- يىب، يىسىن.

«سۇندان دوروب اۋست دۇنومو گئىردىم»

«باغچالاردا تىرىنگەنى^۱ دئىردىم»

«آى اۋزومو اۋ ازدىرن گۇنلرىم»

«آغاج مىنىب آت گزدىرن گۇنلرىم»

بوردا بو بىندىن سۇن مصراعسىنى اچماق گر كىدىر. يۆز ايل بوتدان قاباق، ايندىكى اوشاق اۋيونو وسىلەلر^۲ يوخايدى. اوشاغىن آتاسى، بۇيوك قارداشى يا عمىسى، بىر آغاج بوئاغى كسىب اۋنون يارپاق و كىچىك دال- بوداغىنى داللايىب وئردىلر اوشاغا، اۋزلىكلە اۋغلان اوشاغىنا.

اوشاق بىر آياغىن آغاجىن اۋ يانىنا قۇيوب، بىر آياغىن بو يانىنا قۇياردى. (آغاج ايكى آياغىن آراسىندا) بىر باشى يىردە سۇرونر، بىر باشى دا اوشاغىن اليندە. ائلە بىلە

^۱ - اوشاقلار كۇرپه ايكن بال وئرمزلىر. (گويا گنج دىل آچار و يا بوتولىسىم خستەلىيى توتماسىن) بوتونلوكلە

سۇددن آيرىلىپ، يىمك يىمەيە دۆشدو، آزاجىق بال وئرمك اۋلار.

^۲ - رىتمىك ماھنى.

^۳ -- كىچىمىش زمانلاردا بىر يىرە گىمىك اۋچون ماشىن اۋلمازدى. ھامى اوزاق و ياخىن يۇلا چىخماق اۋچون

آت مىنردىلر. ھابىلە گزمكلرى دە آت ايلە اۋلوردو.

سنکی آتین جلووونو الینده توتاردی. اؤ سایاق اوئشاق قاچاردی، بئله لیکله آغاج مینیب آت چاپاردی.

۳۲- ۱۳۳۱ ده استاد شهریارین حیدرباباسی چاپ اولاندا اؤزونون یاشیت لاری ۴۷ و یا ۴۸ یاشلاریندا اولاردی، و بۆتون یاشلی لار «حیدربابا» دا بو بندى و سؤن مصراعنى اوخویاندا، هامیسی اوئشاقلیق دؤورونه دؤنوب، دؤنیادا ائشى - برابری اولمایان شیرین اوئشاقلیق دؤورونو سئیر ائدیپ، سؤن درجه لئت آپاراردیلار.

منبع لر:

- ۱- آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی تألیف دکتر جواد هیئت چاپ کاویان تهران ۱۳۶۷، نجی ایل.
- ۲- استاد شهریارین تۆرکجه دیوانی نین بۆتونو و حیدربابایا سلام منظومه سی - پروفئسور حمید محمدزاده - انتشارات نگاه - انتشارات زرین - ۱۳۶۸.
- ۷- آذربایجان فولکلورو آنتولوگیاسی ۱- جی و ۲- جی جلد آذربایجان علملر آکادمیاسی نشریاتی باکی ۱۹۶۸- م.

- ۸- بدیعی ادبیات ترمینلرینه آچیقلامالار نشر اندیشه نو تهران، ۱۳۸۷ محمدعلی فرزانه.
- ۹- ایکی جلدلیک ازک سؤزلویو تألیف اسماعیل جعفرزاده انتشارات احرار تبریز ۱۳۸۹.

***

باش ساغلیغی

سون چاغلاردا خبر تاپیق حرمتی شاعریمیز، وارلیق «کیسی نین یازیچی لار» هیئت نین عضوو «ساوالان» جتابلاری نین قارداشی دنیا سینی همیشیدیر. بئله لیکله اولو تازی دان اونار حمت، عزیز قارداشیمیز حسن محمدزاده ساوالانادوزوم و ساغلامین آرزو لایسیرین.

وارلیق درگیسی نین یازیچی لار هیئتی

ثعلبیه و شفاهی ادبیاتیمیز

● حسین م. «گۆنئیلی»

رحمتلیک خلخاللی «ملا محمد باقر»- ین یازیب- یاراتدیغی ثعلبیه کتابی، ایچینده اولان مطلبلرله آذربایجان ادبیاتی نین زنگین اثرلری نین بیری کیمی تانیماقدادیر.

اثری یارادان عالم شاعر، دینی احکام، دیرلی حدیثلر و باشقا اسلام معارفی ایله بزهدییی بو اثرینی، شفاهی خلق ادبیاتیندان فایدالانماقلا، داهادا دولغونلاتمیش و شیرینلتمیشدیر. بوناگۆره ده اونون بو دینی و ملی مدنیتیمیزدن تأثیر آلان و اؤزونون درین دۆشونجهسی نین محصولو اولان کتابینی، بیر شاعرین شاه اثری کیمی تانیماقلا برابر، بیر فؤلکلوریک اثر ده سایماق اولار؛ یعنی هر کیم بو اثری دقتله اؤخویارسا،

گۆره جکدیرکی، دینی دۆشونجهلرله یاناشی، فؤلکلوریک تئرمینلر، سؤیلملر و عبارتلر ده گئتمیشدیر. بو دا بونو گۆستریرکی، عالم شاعرین دینی علملره احاطهسی اولدوغو کیمی، شفاهی خلق ادبیاتیمیزدا احاطهسی اولموشدور؛ یعنی اولو بابالاریمیزین یاشاییشی نین و دۆشونجهلری تأثیریندن یاراناراق، گلن نسیللره الهام قایناغی و یاشاییش درسی اولان شفاهی خلق ادبیاتیمیزی دا، دینی علملرله یاناشی اؤیرنمیشدیر.

شاعر، یارادانلاری تانیماز اولاراق، یاشاماقدادا اولان، حتی ماراقلانانلارینی دا یاشادابیلن خلق ادبیاتی نین دیرینی، خلق آرانه قدر یاییلیدیغینی و سنویلدییینی بیلدییی اؤچون، اونون بیر قولو ساییلان فؤلکلوریک «تاغیل لار» دان بیرینی سؤزو گئندس اثره سؤزه سئچمیشدیر. سؤزه خالق ایچینده یاییلمیش یۆزلرجه تۆلکو تاغیل- لاریندان بیری دیر. او بو داستاندان دۆزگۆن فایدالانماقلا بیر زنگین اخلاق کتابی یارادارکن، ایستر- ایستمز داستانی یارادانین دا همین داستان بارهده سینه سینده

تۇرپاق آلتىنا آپاردىغى بۇيوك بىر آرزوسونو حياتا كئچىرمىشىدۇر. بللى دىركى، ھىمىن بۇيلارى يارادانلار بىن دا آرزى- دىلەبى، ملا محمد باقر خىلخالى نىن اىستىكلرى كىمى، خلقى دۆز يۇلا يۇنلتمك و ياخشى- يامانى بليرتمك ايدى. حجمى چۇخ اۇلماسا دا اىچىندە كى مطلبلر اۇلدوققا فايدالى و دقتە لايق اۇلان ئىلبىيە كىتابى، شىرىن، جانا سىنر، ساتىرىك، حتى ھجولى بىتلردن توتدو، آجى، كۆورە دىجى، تنقىدىلى بىتلردن بىئە، تاپشىرىقلى و اۇيودلرلە دۇلو بىتلردن تشكىل اۇلموشدور. شاعر اۇزو دە ھىمىن دوروما اشاره اتمك مقصدى ايلە، اثرىن سۇنوننا يازدىغى مثنوى دە بىئە سۇيلەمىشىدۇر.

دىنيىب چۇخ مضىكە، ائىدىم ظرافت،
نە چۇنكى خلقە حق آجى گلىبىدۇر،
ظرافت سۇزلىرى شىرىن اۇلۇبىدور.
قارىشىدۇر دىرم ايكىسن گلىدى حالە،
يئتىشىدى منتها-ى اعتدالە.

بىز ھىمىن ائردە بولۇنان دىنى، اخلاقى، اجتىماعى، فلسفى و باشقا موضوعلار اطرافىندا دانىشماغى باشقا عالملىرىن ەھدەسىنە بۇزاخىر، شاعرىن اثرى نىن چرچىو- سىنى تشكىل ائىدن فۇلكلورىك تۇلكو ناغىلىندىن چۇخ يىرلى و استادلىقلا فايدالاندىغىندىن و يىرى گلىدىكجە اتالار سۇزلىرىنى و باشقا فۇلكلورىك تىرمىنلىرى نئجە گۇزل و تاثير ائىدىجى ايشلتىدىيىندىن سۇز آچماق اىستەيىرىك.

ايندى گۇرك شاعر، بىر «تۇلكو ايلە خوروز» ناغىلىندا اتالار سۇزلىرىنى نئجە ايشلەدىب و اۇنلاردان نە سۇنوجلار االمىشىدۇر!؟

محمدباقر خىلخالى،- «بو داشى ائەيىندىن تۇك» كىمى بىر فۇلكلورىك جملەنى آشاغىداكى بىتدە بىئە ايشلەتمىشىدۇر:

گۇتور بو كىنە و بىغىنى اوزكەن، بو شىيطان داشىنى گل تۇك ائىكەن!
«اۇكوز اۇزۇنە كۆروشنە ائىندە باشى آغرىيار» كىمى اتالار سۇزۇندىن دە بىئە فايدالانمىشىدۇر:

اۇكوز اكسە كۆروشنە گر اۇزۇنە باشى آغرىر، گلىر بو ايش گۇزۇنە
زىمتسىز و اىنى آغدان قازايا وورمادان وار- دولت و يا مكنىت صاحىبى
اۇلانلار بىن دىلىنچە يارانمىش:

«- نە يۇغوردوم، نە ياپدىم، حاضر جا كۆكە تاپدىم» عبارتى ئىلبىيە دە بىئە ايشلەنمىشىدۇ:

كئدى: بەنە نە يۇغوردوم، نە ياپدىم. خدايە شكر حاضر كۆكە تاپدىم.

يئنه ده «داليدان گلن ايشيغين فايداسى اولماز» كيمي عبارتى:
چيراغين همت ائت گۇندر قاباقدان مصرعينده و «آغريماز باشا ساققىز سالمازلار»
جمله سىنى:

بىرى واردىر، بسىن دىر دول يا قىز، ياپىشىدیرما داها ساه باشا ساققىز -
بيتىنده ايشلتميشدير.
شاعر، «آجين ايمانى اولماز» كيمي اتالار سۇزۇندىن:
اوجالتما گۇيلره آهى، فغانى بو حق سۇزدوز آجين اولماز ايمانى -
بيتىنده، «قولتوغوما قارپىز وئرمه» جمله سىندن ده:
- پالان قويما بئليمه اولما دوزسوز يالاندان قولتوغوما وئرمه قارپىز! - كيمي
بيتىنده استادلىقلا يارارلانميشدير.

هابئله «عارى يئيب، ناموسو بئلينه باغلايىب» عبارتىنى -
ئوى چۇل، عارى ناموسى آتپسان،
سۇزون واردىر نيبه بس هوپ توتوبسان؟
- كيمي بيتده، ايت قوزساغينا ياغ ياپيشماز» - جمله سىنى!
تملىق نانچىبه وج يئتىرمز، كى ايت قوزساغى هرگز ياغ گۇتورمز - ده و
«سن گۇرن آغاجلار كۆزك لىبه كسىلدى» كيمي اتالار سۇزونو -
خداوندىم منه ائيلر كۇمگلىك كسىلدى سن گۇرن آغاج دىرگلىك بيتىنده
يئرلىشىدیرميشدير.

شاعر اثرىنى ياراتماقدا، يالنىز تۆرك دىلى فۇلكلوروندىن فايدالانماغا قناعت
ائتمه يير؛ او، فارس دىلى، ادبىياتى و فۇلكلوروندىن دا فايدالانمىش و سعدى نىن؛ -
«اگر ز باغ رعيت ملك خورد سيبى، بياورند غلامان او درخت از بيخ» بيتى،
ثعلبىه ده بئله اۇز عكسىنى تاپميشدير:

اگر عالم ينسه بىر شيهه لى مال حرامه ميل اندر نى شيهه جهال
يئنه ده سعدى نىن «ده درويش در گلىمى بخشبند و دو پادشاه در اقليمى
نگنجند» عبارتى نىن تاثيرينده، خلخالى:

۱ - بو كلمه چوخ يئرلرده ساغلام، چۆرۆك اولمايان، آرنىمىش آنلامىندا ايشلەنير.

اۈرۈك بېر، يار بېردېر، اولما گمراه كى بېر تخت اۈسته ايلشمز ايكي شاه بيتىنى يازمىشدير.

فارسلا رآ چۈخ ايشلەنن بو:

«حرف نيك هرگز نگیرد آنكه بنيادش بد است،

تربيت ناهل را چون گردگان بر گنبد است»

كىمى بيتىن عوضينده ده ثعلبيه صاحبي:

ايشيتمز حق سۈزو حقه ياماندير اونا سۈز گۈنبد اۈسته گردگاندير - بيتىنى

قلمه آلمىشدير.

شاعرىن شفاهى خلق ادبىياتىندان فايدالانماقلا، اۈيودلرېنى، آرزو- ايسىتكلرېنى اۈخوجولارىنا چاتيرماغى، اۈرنك گۈستردىگىمىز نئچه بيتده تۈكمنه بېر و اثرى اۈخويانلارېن چۈخو بىلىركى، فۈلكلورىك بيتلرېن هامىسىنى بېر مقاله ده يئرله- شدىرمك ممكن دئىيلدېر. بوناگۈره ده همىن بيتلردن نئچه سىنى ده، آشاغيدا كتىرمكله بو مقوله يه سۈن قۇياجايق. كتىره جه يىمىز بيتلر بونلاردان عبارتدېر.

اگر عۇمرون اولاشتا و دوخسان يقين ائيله اوغول، آخرده يۇخسان

آتالار سۈزو: «سكسن دنيا، دوخسان دنيا، آخر بېر گۈن يۇخسان، دنيا»

بونو آنلا قصاص عقبايه قالماز بو دردى تۈلكو بگ قبره آپارماز

آتالار سۈزو: «قصاص قيامته قالماز»

جهنم اهلى آب كوثر ايچمىز كى هر كىم آرپا اكسه، بوغدا بېچمىز

آتالار سۈزو و مثل: «آرپا اكن بوغدا بېچمىز».

ايشىگى اۈزگه خلقى ياندىرىدى. ايچى ملانى چۈخ اودلاندىرىدى.

مثل: «ايچىم اۈزمو ياندىرىر، ايشىگىم اۈزگه نى»

او كسلركى جهاندا ايشلەمزلر چۈرك هرگز دۈيونجا ديشلەمزلر

آتالار سۈزو و مثل: «ايشلەمهين ديشلەمز».

بلى خوش گۈن غمى ياددان چىخاردار قارا اولسان، سنى آغ گۈن آغاردار.

آتالار سۈزو: «آغ گۈن- قارا گۈنو ياددان چىخاردار».

غرور ايله يىرىشىن آزديرىيدىر، چكىب قدين، دئىيرسن قاز دوزوبدور.

آتالار سۈزو و مثل: تويوق گئتىدى قاز يىرىشى گئنده، اۈز يىرىشىنى ده

ايتىردى» يا باشقا واريانتى:- قارغا ايسىتر كهلىك يىرىشى گئنده، اۈز يىرىشىنى ده

ايتىرر».

سۆزور جاق آشيغيني، آلچى دوزدو سئويندى - شاد اولوب تۆلكو، قودوردو.

مثل: «آشيغى آلچى دوردو».

بلى ديلدن گلير باشين بلاسى غمى، دردى، بلاسى، ابتلاسى

مثل: «ديل باشا بلادير».

نظر قيل ساققالىما دن دوشوبدور وجوديم كاخينه شيون دوشوبدور.

آتالار سوزو و مثل: «داغلارا قار دوشدو قيشا نه قالدى، ساققالا دن دوشدو، ياشا

نه قالدى؟»

سوزون شيرين، اوزون بدتر ايلاندان سونيا تسبيحيوى چكمه يالاندان

مثل: «جانمازىنى سويا چكير»

مثلدير عبرت اتمز مردم آزار، كى اولماسين ياتان دالينجا بيدار.

بو بيتده ايلك مصراع مثل اولراق، ايكينجى مصراع بو: - «هئچ ياتانين دالينجا

اوياق اولماسين» كيمي آتالار سوزونوندىن آينميشدير.

رحمتليك خلخاللى ملا محمدباقرين هله بو گونه كيمي دوزگون و علمى

ديوانى چاپ اولمايلاق اللرده، سينه لرده گزن اثرلرى نين گون ايشيغى گوره جه يى

اومودو ايله سوزو باشا وئريريك، الله اونا رحمت انله سين. قبرى نورلا دولسون، يئرى

بهشت اولسون!

باش ساغليغى

تأخذ ياياتي شاعري و شهيد آتاسى قوجانان شاعر جمشيد شيبانى سون ياياتي سيني سؤيله دى:

عزيزى يم قالاينر، شهر اولماز قالاينر، من كندركى اولموشام، سيز سلامت قالاينر

اونون دنيا سيني ديشمه يلد باغلى قالاينر انا و اديات حالينه باينر سز باغ اولسون دنيز اولو

تازى دان شاعرين روحنا شادلىق و يلد سيريك.

منبع شناسلیق - دیلیمیزین تدقیقی

● پروفئسور واقیف اسلاتوف

دکتر جواد هیئتی دنیانین باشقا اؤلکه لرینده استعدادلی بیر حکیم تانیسار دا، بیزده اؤنو «وارلیق» ژورنالی نین محرری، تۆرک دیل لرینده، ادبیاتینا، خلق یارادیجیلیغینا، دائر بیر سئرا قیمتلی تدقیقات اثر لری نین مؤلفی، باجاریق لی بیر مترجم کیمی تانییرلار.

ایراندا اسلام انقلابی نین غلبه سیندن سوئرا نسبی دیل آزادلیغی الده ائتمیش آذربایجانلی لار ایرانین مختلف شهر لرینده بیر نئچه ژورنال و غزت چاپ ائتمه یه باشلادیلار. آذربایجان دیلینده بوراخیلان بو غزت و ژورناللار ایران اراضی سینده یاشایان و اصلینده سایجا ایران اهالی سینین چوخلوغونو تشکیل ائدن، تاریخ بویو انا دیلینده مکتبه و یازی یا حسرت قالان چوخ میلیونلو آذربایجان خلقینده بویوک امیدلر اویاتمیشدی. لکن چوخ کئچمه دی کی، خلقین اؤز دیلینده چیخان بو غزت و ژورناللارین چاپی تعطیل ائدیلدی. آنجاق بیر ژورنال - دکتر جواد هیئتین تأسیس ائتدییی «وارلیق» ژورنالی قالدی. ژورنال بو گۆن ده چیخیر و ژورنالین آدی تصدیق ائدییرکی، ایراندا چوخ میلیونلو آذربایجان خلقی نین وارلیغینی دوزلو- مزه لی آذربایجان دیلینین وارلیغینی، بو دیلده قدیم دؤورلردن باشلایاراق یارانان و آذربایجان خلقی نین اؤزو قدر قدیم تاریخی اولان بدیعی ادبیات نمونه لری نین وارلیغینی انکار ائتمک اولماز. خلق یاشادیقجا دیل زنگین لشه جک، پخته لشه جک و سلیس لشه جک، بدیعی ادبیات نمونه لری نین بدیعی تأثیر گؤجو، پؤتتیک دیری و انسان ادراکینا اموسیونال تأثیری آرتاجاق و جواد هیئتین اؤز دئدییی کیمی، آذربایجان دیلی شاید بدیعی افاده طرز ی باخیمیندان فارس دیلینی آرخادا قویاجاقدیر.

دکتر جواد هیئتین «وارلیق» ژورنالی نین، دئمک اولار کی هر نمره سینده چاپ اولونان علمی مقاله و ترجمه لری، اؤنون فیلولوگیانین مختلف پروبلملرینه دائر قیمتلی تدقیقات اثر لری چوخ سانباللی بیر نامزدلیک دیسسرئتسیاسی موضوعودور. اوخوجولارا تقدیم اولونان بو یازیدا اساس مقصد دکتر جواد هیئتین ۱۹۸۷- جی ایلده تهراندا

فارس دىلىندە چاپ ئىدىيەلىمىش «تۈرك دىلى و دىئالكتىرى تارىخىنە بىر باخىش» ادلى كىتابى نىن اجمالىنى وئىمكىدەر.

هر شى دن اول، اۆنو دئىك كى، جواد هىئتىن بو كىتابى دا بىر چۆخ باشقا خارجى تور كولوگ لارىن كىتابلارى كىمى (مقايسه ائت: لارس. يوهانسون. «تۈركجه آسپكت»: محمدتقى زهتابى «آذربايجان دىلى نىن صرفى» و ب) سوؤوت تور كولوگلارى نىن تدقىقاتلارى اساسىندا يازىلمىشىدەر.

دكتر جواد هىئتىن ۴۲۴ صحىفەلىك كىتابى ۴ حصە دن عبارتدەر. كىتاب گۇركملى دىلچى عالم حمىد نطقى نىن چۆخ ماراقلى و بۇيوك علمى اهمىتى اۆلان گىرىش ايله باشلايدەر.

مؤلف «مقدمه» ده گۇستىرەر كى، دىئانين ۲۰۰ مىليون اهالىسى تۈرك دىلىندە دانىشىر. شرقىن ان قدىم دىللىرىندىن اۆلان تۈرك دىلى نىن ۱۵۰۰ ايل لىك يازىلى تارىخى وار. تارىخچى لرىن فكرىنە گۇرە تۈرك قىبىلە لرى نىن بىر حصەسى هله قدىم لردە خزرىن شمالىندان آوروپا با گىتمىش و اوردادا سكىفلرله قاينايىب قارىشمىشىدەر. بىر حصەسى اوزاق شرقە، دىگر حصەسى ايسه هندوستانا كۆچموشدور. بو حادثە لرىن مىلادىن ۵- ۶- جى عصر لرىندە اۆلدوغو تصدىق ائدىلەر. تۈرك دىللى خلقلر سامانى لردە دۇورونده ايران چۆللىرىندە، قافقازدا و آذربايجاندا ياشامىشلار. اسلام دىنىنى قبول ائدىن تۈرك دىللى خلقلر خلىفە اۆردوسونون بايراقدارلارىنا چئورىلمىشلر. ايران دا تۈرك دىللى خلقلرىن موقعى اۆ قدر محكم اۆلموش كى حتى بئله بىر اتالار سۆزو يارانمىشىدەر. «باشسىز بۇرك بولماز، تاتسىز تۈرك بولماز».

منشالرىنە گۇرە آلتاى دىللىرى عائلەسىنە داخل اۆلان تۈرك دىلى مۇرفولوژى قۇرۇلوشو باخىمىندان التصاقى دىل لره عايددەر.

جواد هىئت داها سۇنرا قىد ائدىر كى، تۈرك دىل لرى حقىندە دىئانين مختلف اۆلكە لرىندە چۆخ قىمىتلى تدقىقات ائىرلىرى چاپ ائدىلمىش، ايراندا ايسه پهلوى شوونىست رئىمىن سىياسى نىجەسى اۆلاراق تۈرك دىلى حقىندە يا هئج بىر شى يازىلمامىش، يا دا بو دىلن وارلىغى انكار ائدىلمىشىدەر.

مؤلف گۇستىرەر كى، بىر اۆلكە دە مختلف دىل لردە دانىشان خلقلرىن بىر بىرىنى داها ياخشى تانىماسى اۆچون، دوستلوق و مهربانلىق شرايطىندە ياشاماسى اۆچون

خلقین دیلینی و اؤزونو، وارلیغینی انکار ائتمک دئییل، اؤنون دیلینی اؤیرنمک، اؤیرتمک و انکشاف ائتدیرمک لازمدیر.

کتابین بیرینجی حصه‌سی «تۆرک دیلی نین تاریخی» آداتیر بو حصه‌ده تۆرک دیلی نین منشايندن دانیشان جواد هیئت ستالنبه‌رگین، دینکلرین، کاسترونین، سکوتون، تصنیفاتینی وئریر و گؤستریرکی تۆرک دیلی و دیالکتلری آراسیندا آنجاق یاقوت و چوواش دیلی باشقا دیللردن خیلی فرقلنیر، بئله‌کی، باشقا تۆرک دیللرینده دانیشانلار یاقوت و چوواش دیللرینی باشا دؤشمورلر، مؤلف چوواش دیلی نین قدیم بلغارلارین و خزر تۆرکلری نین دیل لری نین قالیقی اولدوغونو گمان ائدیر.

جواد هیئتله من بیرجه مسأله‌ده راضیلاشا بیلیمیرم. عالمین فکرینجه یاقوت و چوواش دیللری مستثنا اولماق شرطی ایله واحد بیر تۆرک دیلی وار^۱ آذربایجان، اؤزبک، تۆرکمن، قازاخ و باشقا تۆرک دیل لری ایسه تۆرک دیلی نین دیالکتلری دیر. ۲ حصه تۆرک دیلی نین انکشافی نین مختلف مرحله‌لرینه حصر ائدیلیمیشدیر. بو حصه‌ده احمد جعفر اولونون «تۆرک دیلی تاریخی» اثرینه اساسلانا جواد هیئت تۆرک دیلی نین انکشاف تاریخینی آلتی دؤوره بؤلور:

(۱) آلتای دؤورو (۲) پروتوتۆرک دؤورو (۳) ایلیک تۆرک دؤورو (هونلار، بلغارلار بچه-نک و سابیرلر و خزرلر) ۴- قدیم تۆرک دؤور (۵) اورتا تۆرک دؤورو (۶) یئنی تۆرک دؤورو. مؤلف تصدیق ائدیرکی، پرتو تۆرک دؤورو حقیقنده، الیمیزده هئج بیر معلومات یؤخدور. ایلیک تۆرک دؤورو ایسه میلاددان اول باشلا یاراتا گؤک تۆرک دولتی نین یارانماسینا قدر بیر دؤورو احاطه ائدیر کی، بو دؤورده هونلارین، بلغارلارین، بچه-نک-لرین و خزرلرین دیلی موجود اولموشدور. قدیم تۆرک دؤورو اثرامیزدان ۵- جی عصریندن ۹- جو عصرینه قدرکی دؤورو احاطه ائدیر کی، بو دؤورده گؤک تۆرکلرین و اوغولارین دیلی خصوصی انکشاف ائتمیشدیر. اورتا تۆرک دؤورو ۱۰- ۱۶- جی عصرلری احاطه ائدیرکی، مؤلفه گؤره، بو دؤورده مشترک تۆرک دیلی موجود اولور، یئنی تۆرک دؤورو ایسه ۱۶- جی عصردن گؤنوموزه قدر اولان دؤوردور.

۱ - مؤلف سهو باشا دؤشموش، منجه ۲۰ تۆرک دیلی وار، ۲۸ لهجه «د. جواد هیئت».

قدیم تۆرك دۇورونو ۱- جعفر اۇغلو كيمي «اسكى تۆركجه» اءلانءديران جواد هيئت اورخون و يئنى سئى كئابه لرى حقىنده عمومى معلومات وئردىكدن سؤنرا موافق رون القباسيىنى و اويغور القباسيىنى وئريز، كئابه لردن قيسا نمونه لر گتيرن مؤلف بو نمونه لرين آذربايجان تۆركجه سى و فارسجا ترجمه لرينى ده وئريز.

اورتا تۆركجه يه مخصوص آبيده لر جواد هيئت محمود كاشغرى نين «ديوان» ينى «قوتادقوبيليگ» ى «عتبته الحقايق» ى، احمد يسوى نين «ديوان حكمت» ينى، ريفوزى نين «قصص الانبياء» سيني، اوغوز نامه نى «محبت نامه» نى، زمخشرى نين «مقدمه الادب» ينى «كودكس كومانىكوس» و مختلف لغتلى داخل ائديز.

داها سؤنرا مؤلف اؤزبكلر دۇورونده جفاتاى دىلى نين تدقيقينه كئچره ك گؤستريزكى، ائلات حياتى كئچردن اؤزبكلر طمطراقلى بخارا و سمرقند شهەرلرينى سئومه دىكلرى كيمي، عرب و فارس سؤزلىرى، افاده لرى ايله دؤلؤ اولان جفاتاى ادبىياتىنى دا سئوميرديلر، احمد يسوى طريقتينه ايمان گتيرن اؤزبكلر اثرلرين دىلى - نين ساده و آنلاشيقلى اولماسيىنى ايسته ييرديلر. بوندان سؤنرا مؤلف «شجره تراگمه» دن و «شجره تۆرك» دن موافق نمونه لر گتيريز.

«اوغوز تۆركجه سى» بؤلمه سينده مؤلف رشيدالدينين «جامع التواريخ» اثرينه اساسلاناراق ۲۴ اوغوز قبيله سى نين آدينى، همين آدلارين معناسيىنى، قبيله لرين توتئمينى و دامغاسيىنى وئريز. تۆركيه تۆركجه سى نين هر اوچ دۇورو حقىنده مفصل معلوماتدان سؤنرا مؤلف «آذربايجان تۆركجه سى، يا خود آذرى تۆركجه سى» باشليغى آلتبندا آذربايجان دىلى حقىنده دانىشير. مؤلف گؤستريزكى، بو دىلده آذربايجاندا باشقا ايرانين بير چؤخ يئرلرينده، عراقدا، شرقى آنادولودا (قارصدا، اردهاندا، واندا و ايفديرده) ده دانىشيرلار.

جواد هيئت گؤستريزكى، آذربايجان اراضى سينده آذربايجان دىلى نين يارانماسى و عموم خلق دىلى شكلىنى آلماسى تۆرك طايفالارى نين بو اراضى يه ميفراسياسى و يا مهاجرتى ايله باغلى دير. عالمين فكرينه گؤره: تۆرك طايفالارى نين آذربايجانا ايلك ميفراسياسى ميلاددان اول ۷ - جى عصرده اولموشدور. جواد هيئت هرودوتا اساسلاناراق تصديق ائديركى، تۆركلر ميلاددان اول (۷-۶) - جى عصرلرده شرقدن غربه كؤچره ك غربده ساكالار ايله بيرلشميشلر. تۆركلرين ايگينجى

میقراسیاسی میلادین ۴-۷ عصرلرینه هونلارین آذربایجانا گلمهسی ایله باغلی دیر، اثرمنی منبعلرینده خایلاندرک و یا خایلان تۆرک ادلی آغ هونلاردان صحبت گئدیر و جنوبی مغاندا بالاصاغون شهرینین اؤنلارین مرکزی اولدوغو قید ائدیلمیش. قدیم تۆرکلردن بلغارلار. خزرلر، آغاجریلر و سابیرلر شرقی آوروپایا مهاجرت ائتمیش، سؤنرا آذربایجانا قاییداراق بورادا مسکن سالمیشلار. خزر طایفالاریندان بیرى حساب ایدیلن آغاجریلر ۴۶۵ - جی ایلده و اؤنلاردان ۸- ایل سؤنرا ساراغورلار جنوبی قافقازا گلمیش و ۴۸۸- جی ایلده ساسانیلره قارشى ووروشموشلار. سابیرلرین باشچیسی ۵۰۷- جی ایلده نوشیروانین آتاسی قبادلا ووروشموشدور. ۵۱۴-۵۱۵- جی ایللرده اثرمنستان، آران، گرجستان، شمالی آذربایجان خزرلرین اللرینده اولدوغو اؤچون بالازری، طبری، ابن خردادبه بو یئرلره خزرلرین اولکهسی دئمیشدیر.

جواد هیئت داها سؤنرا یازیر کی، معاویه بیر دفعه اؤز مشاوری عبید ابن ماریه-

دن سؤروشموشدور:

«آذربایجان: ندیر؟» ماریه جوابیندا دئمیشدیر: «آذربایجان قدیملردن تۆرکلرین

یاشادیقلاری اولکهلردندیر. میلادین ۷ - جی عصریندن اؤغوز- تۆرکمن قبیلهلرینین بعضیلى اول خراسانا، اوردان دا آذربایجانا گلمیشلر. تۆرکلرین اکثر حصهسینی عرب امیرلری آذربایجانا سۆرگۆن ائتمیش، بعضیلى ایسه اسیر و قول کیمی گلمیشلر، جواد هیئت تصدیق ائدیر کی، آذربایجان ادبی دیلینده بیزه گلیب چاتان ایلك شعر حسن اؤغلونون مشهور غزلی دیر. غزل اؤ قدر اؤیناقدیر کی، قیسا مدتده اؤ، آنادولودا، مصرده گئنیش یاییلدى، سیف سرائی، احمد داعی کیمی شاعرلر همین غزله نظیره یازدیلار. جواد هیئت ملای رومی نین تۆرکجه شعرلرینی و ملمعسینی ده آذربایجان ادبی دیلی نین ایلك یازیلی نمونهلریندن حساب ائدیر. بیرینجی، اؤنا گۆره کی بو اثرلرین دیلی تۆرک دیلیندن داها چؤخ آذربایجان دیلی خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر، ایکینجی اؤنا گۆره کی، ملای رومی مهاجر اولموش و موقول هجوملاریندان قورخاراق آتاسی ایله بلخدن قونیا یا گلمیشدیر.

آذربایجان ادبی دیلینی دؤورلشدیره رکن جواد هیئت. ا. دمیرچی زاده نین

بؤلگوسونه اساسلاتیر.

«دده قورقود» حقیقته قیسا معلومات وئردیکدن سؤنرا مؤلف یازیلی ادبی دیلین و یا کلاسیک ادبیات دیلین شرحینه گئچیر. حسن اوغلونون و نصیر باکوئی نین شعرلرینی و اؤنلارین قیساجا تحلیلینی وئردیکدن سؤنرا (۱۳) - جو عصر آذربایجان ادبی دیلینده نثر نمونه لریندن دانی شیر. بورادا مؤلف ایلك نوبه ده هندو شاه نخجوانی - نین «صاح العجم» لغتی حقیقته صحبت آچیر و گؤستریر کی، بو لغت فارس دیلینی آذربایجانلی لارا اؤیرتمک مقصدیله یازیلیمیشدیر. اوچ حصه دن عبارت اؤلان بو لغتین ایکنجی حصه سینده فارس دیلین نین گراماتیک قانونلاری تۆرک (آذربایجان - و. آ) دیلینده شرح ائدیله ر. مؤلف همین شرح دن بیر پارچا نمونه گتیریر و اؤنون فارسجا ترجمه سینده وئیریر.

۱۴- جی عصر آذربایجان ادبی دیلی حقیقته دانی شارکن جواد هیئت نسیمی - نین، قاضی برهان الدین - ین ضریرین آدلارینی چکیر. نسیمی نی آذربایجان پوئزیاسی - نین اساسینی قویان بیر شاعر کیمی تقدیم ائدیر.

مؤلف قید ائدیر کی، صفوی لر سلاله سی نین اساسینی قویان شیخ صفی الدین اردبیلی نین اثرلری حقیقته «پیدایش دولت صفویه» کتابیندا بئله یازیرلار. «افضل التواریخ» اثری نین مؤلفی فضل اصفهانی «مقامات و مقالات» آدلی اثر حقیقته صحبتده دئییر کی، اؤنو شیخ صفی الدین اردبیلی یازمیشدیر. مینورسکی نین یازدیغینا گۆره، شیخ صفی بو مجموعه نی اؤز معاقلیرینه نصیحت اؤچون یازمیش و اؤنون آدینی «قارا مجموعه» قویموشدور. مینورسکی نین فکرینجه «قارا مجموعه» همین «مقامات و مقالات» دان باشقا بیر شئی دئییلدیر. محمد علی تربیت گؤستریر کی «قارا مجموعه» صفوی شاهلاری نین کتابخاناسیندان باشقا یئرده اولمامیشدیر.

«قصه یوسف» دن یا داستان احمد حرامی دن، ضریرین عربجه دن آذربایجان دیلینه ترجمه ائتدی «پیغمبرین حیاتی» اثریندن، حبیبی دن، «اختیارات قواعد کلیه یا دایره جهان نما» دان و باشقا اثرلردن نمونه لر وئیریر.

فضولی و ختائی یارادیجیلیغی حقیقته مفصل دانی شان مؤلف ۱۶-۱۷ جی عصر شاعرلری آراسیندا ملا رفیع واعظ قزوینی، مرتضی قلیخان ظفردن ده نمونه لر گتیریر. مؤلف شمالي آذربایجانین رسمی ادبی دیلینه خصوصی فصل آپییریر. بو فصلده معاصر آذربایجان الفباسی دا وئریله ر.

مؤلف ایران آذربایجانیندا دیل سیاستی اؤزه رینده چوخ اطرافلی دانشیر، جنوبی آذربایجاندان عندلیب قاراجاداغی، حیران خانم، نباتی، ذکری شکوهی، محمد هیدجی، محمدباقر خالخالی، لعلی، اسرار تبریزی کیمی شاعرلرین آدینی چکیر، میرزا حسن رشديه نین قافازدا تحصیل آلاق تبریزه قایمتدیقدان سؤنرا «وطن دیلی» آدلی درس وسایطی یازدیغینی و ۱۸۹۳- جو ایلده «دبستان رشديه» آدلی مکتب آچدیغینی یازیر.

۱۹۴۵- جی ایلده تبریزده دموکرات پارتیسی یارانیدیقدان سؤنرا جنوبی آذربایجان ملی مکتبلرینده درس لر شاگردلرین آنا دیلینده آپاریلماغا باشلادی. ابتدائی مکتبلرده آذربایجان دیلی نین تدریسی اؤچون آلتی جلدلیک «آنادیلی» کتابی چاپ ائدیلدی، دموکرات پارتی سینین اؤرگانی «آذربایجان» غزتی نین نشرینه باشلادیلار. «شاعرلر مجلسی» یارادیلدی. سؤونت عالمی جعفر خندان بو مجلسین اداره هیئتتی- ایله یاخیندان امکداشلیق ائدیردی. لکن بۆتون بونلار اوزون سۆرمه دی. جواد هیئت بو مساله لرین اؤبؤنکتیو و سوپؤنکتیو کؤکلری نین تحلیلینی وئردیکدن سؤنرا معجزدن، صمد بهرنگی دن، استاد ساهر دن، شهر یاردان، سهنددن نمونه لر گتیریر، عین زماندا گؤرکملی شاعریمیز صمد وورغونون ۱۹۵۲- جی ایلده پاریسده بین الخلق صلح کنگره سی نین تریبوناسیندان اؤخودؤغو «یاندیریلان کتابلار» شعرینی فارس دیلینه ترجمه سی ایله وئیریر.

۴- جو حصه سی تۆرکمن دیلی حقینده معلوماتلا قورتاریر.

۵- جی حصه ده تۆرک دیللیری و اؤنلرین دیالکتلری نین تصنیفاتی وئریلیر. تۆرک دیللیرینی موافق گروپلارلا بؤلن جواد هیئتده باشقا تۆرکولوگلار کیمی، فوننتیک پرنسیپیه اساسلانیر و تصنیفاتا اویغون خریطه وئیریر.

اؤغوز گروپو تۆرک دیللیرینی شرح ائدرکن مؤلف تۆرک دیلی نین یوگوسلاویادا، یونانستاندا، رومانیا، بلغارستاندا، کیبرده، سوریا، لیاوندادا یا ییلدیغینی قید ائدیر. آذربایجان دیلینی مؤلف «آذربایجان تۆرکجه سی»، «آذری تۆرکجه سی» و یا «ایران تۆرکجه سی» آدلاری ایله وئیریر. بورادا مؤلف گؤستیر کی، ایران اهالی سی نین ۱۴ میلیونو آذربایجانلی لار تشکیل ائدیر. (بو گۆن ۳۰ میلیون)

مؤلفین دئدیینه اساساً ایران آذربایجانى و زنجاندا یاشایانلارین هامیسی آذربایجان تۆرکجهسیله دانیشیر. بو دیلده عین زماندا تهراندا، قزوینده، خراساندا، اراکدا، ساوهده، همداندا، فارسدا، کرماندا یاشایان اهالی نین بیر حصّهسی دانیشیر، مؤلف جنوبی آذربایجان دیالکت و شیوه لرینی ۹ یئره بؤلور. موافق ادبی نمونه لر ایشیغیندا زنجان، تهران- اراک- ساوه- همدان- قاشقائی، خراسان دیالکت و شیوه- لری نین فرقلی جهت لرینی گؤستریر. داها سوئرا افشارلارین و کرکوک تۆرکلری نین دیلی حقیقنده دانیشیر.

کتابا علاوه شکلینده وئریلمیش «آذربایجان تۆرکجهسی نین آدی و موقعی حقیقنده» آدی حصّه «وارلیق» ژورنالیندا آیریجا چاپ ائدیلمیشدیر و بو علاوه علمی جهندن اؤ قدر دیرلی دیر کی، اؤنون آذربایجان دیلینه ترجمه ائدیپ موافق شرح لرله رئسپوبلیکا علمی ژورنال لاریندان بیرینده چاپ ائتمک مصلحتدیر.

جواد هیئتین حقیقنده دانیشیلان کتابی نین مزیت لری دئییلن لرله بیتیمیر. تأسف کی، مقاله نین حجمی امکان وئرمیرکی، کتاب حقیقنده، داها اطرافی دانیشاق.

مقاله نین سوئوندا من جواد هیئته «ادبیات و اینجه صنعت» غزتی اؤخوجولاری آدیدان یئنی- یئنی یارادیجیلیق اوغورلاری آرزو لاییرام و جواد هیئتین کتابی حقیقنده یازماق اؤچون اؤنو منه وئرمیش جراح نورالدین رضایفه اؤز منت دارلیغیمی بیلدیریرم.

یوخاریداکی مقاله ۴۰ نمره لی و ۳۰ سپتامبر ۱۹۸۸ تاریخلی ادبیات و

اینجه صنعتدن کؤچورولدو. کؤچورن: ملجائی بؤیوک.

هفت کشور نمی کنند امروز بی مقالات «سعدی» انجمنی

و بو بؤیوک شعرین مضمونونا اوینغون آشاغیداکی بیت دیر:

بندی اولکه بوگون قوزانمازلار بیر قوزولنای گراولمایا «وارلیق»

ملجائی جمعه ۱۳۶۷/۷/۲۹

اۋغوزلارنىڭ ان دۇغوداكى قۇلو سالىر(سالور)لار و دىللىرى (۱)

● محمد اۆلمز

سالىرلار: بو گۆن تۆركىيەدە اۋغوزلارنىڭ ان دۇغوداكى بۇيو سالىرلار و دىللىرى اۆزىنى يۇخ درجەدە از قايناق و بىلگى واردىر. سالىرلار اۆزىنى بىلگى لىمىز دە تۆركچە قايناقلاردا گۆرە بىر اۆلچودە داھا چۇخ غىرەدەكى، چالىشمالاردا دايانىر. بورادا ھىمىن روس عالمى پۇتاپۇف Popepov ن-۱۹- جو عصرىن سۇنونا دايانان تۇپلامالارىنى (و بونا دايانان پوپ Pope-ون چالىشماسىنى) تىمشىنو F. R. Temşev-ون ذىلمە (تۇپلاما)لارىنى و يايىنلارىنى ز. كاكوك-ون متن يايىملارىنى، آنترىپولوق كىوین استوارت K. Stuart-ىن چالىشمالارىنى، ر. ھان Haln-ىن ماقالىلىرىنى و ياقىن زاماندا م. دىوور M. Dwyer-ىن چالىشمالارىنى خاطرلاتماق لازم. سالىرلارلا علاقەلى اىلك معلوماتىمىزى كاشغىرلى يە بۇرچلويوق. بوناگۆرە سالىرلار اۋغوزلارنىڭ ۵- جى بۇيودور. بۇي مادەسىندە سالىرلار اۋرنىك وئىلىر. توركولۇزى دە بونلار ھىقنىدە معلومات وئىرىكن سارى اۋغوزلارلا بىر يىردە وئىلمىش، ھالىوكى ھەر ايكى جمعيتىن ھىم كۆلتورلىرى (دىن، گىنىم، اۋىرتىم؟ طرزلرى) ھىم دە جغرافىيالىرى فرقىلىدىر. سالىرلارنىڭ ياشادىغى خون ھووا Xunhua نىن باش كىندى خىنىنگ Xining دن سارى اۋغوزلارنىڭ ياشادىغى سوتان Sunan يا يۇلجولوق ماشىنلا «۱۰۰ ساعت سۆرر».

مىسلمان اۋلان سالىرلار بۇلگەدەكى ھووىلىر Huiler، مىسلمان اۋلان چىنلى لىرە كۆلتورل زاويەدن چۇخ ياقىن دىرلار. اۋنملى فرقلرى تۇي مراسىمىدىر. تجارتە چۇخ مىللىرى واردىر. سالىرلار ۱۴- جو عصرىن سۇنوندا سمرقندىن بو بۇلگە يە گىمىشلىر. بو گۆن سالىرلار چىن ئىن قىن گايى Qinghai مختار بۇلگەسىندە اساسا خون ھووا Xungual (Sunhua) ناھىيەسى و اطرافىنداكى كىندلردە ياشايدىر. بۇلگەنىن يۇكسكىلىيى ۱۸۰۰ متر حدودوندا دىر. عمومىتە سارى نەھر اطرافىندا ياشارلار و اۋنا مۇرون Morun دىئىرلىر. اطرافداكى تىتلىلر خصوصاً داغداكى لارلا ياخشى مناسبت- لىرى واردىر. تىت كىندىلىرى عمومىتە اشىيالارىنى بونلارنىڭ دكانلارىندان آلارلار.

اۆز آرالاریندا اۆز دیلرله دانیشارلار. قانسو ایالتینده اولانلار دیلرینی تقریباً اؤنوتموشلار سالیرجا: من سالیرقا وارقور(من هون هووا گئده جهیم). آرالاریندا ایلده ایکی دفعه چیخان لاتین حرفلی درگی لری واردیر.

تۆرکمن و تۆرکجه ایله قارشیلانلاریندا نسبتاً قدیم دیر. بیر چۆخ تۆرک سۆزلرینی اؤنوتموشلار. تبت جه و چین جه نین دیلریندن چۆخ تأثیر آلمیشلار. سای سیستمی قیترخین اؤستونه چیخماز. خصوصاً کیشی لرده یاشلی لاردا. چۆنکی اولارین باشقا جماعتله تماسلاری داها چۆخ دور. نمونه اۆچون بیر نچجه جمله و کلمه وئره جه ییک:

Yaxşuh qaçanı kəmmə kioyaşar

یاخشی سۆزو هر کس سۆیلر: یاخشی دانیشار

Yaxşuh işne kəmmə kiş etmer

یاخشی ایشی هر کس گۆره بیلمز.

Artuh (Çox) işsə kursagum ağrır

چوخ یئسم معدمه آغریر

Sağs lala neçə var? səkiz

نچجه اوشاغینیز وار؟

Ol dört anə dörd, munğzi on segis vara.

اؤغول دۆرد، قیزیم دۆرد، نوه اون سکگیز.

Sah: Sağ, sağlam

Dal: Ağaç

Ağaş: Aduv

Əmih: çazak

Ei: Eləmək

Kini: Eş, xanım

Qadın: Qadın

Amə: Ana

Atə: Ata

kiş: Adam, malər

İssi: İssi

Salar: Adeadızmaq

Manğ: nə, Məmə

Lugün: Lugün

Atuh: Çox

Doycı: Doydum

Kışında: Qış

Yaz: Bahar

Yl: Yaz, Yay

Guz: Güz

İti: Evət

İnci: Şimdi

۱ - محمد اؤلمز: اؤغوزلارین دؤغوداکی قۇلو: سالیملار و دیللیری.

تۆرک دیلی: دیل و ادبیات درگیسی. آرالیق ۲۰۱۲ سایى ۷۳۲. آنکارا- تلخلیص
و آذری لشدیرن:

ج. ه.

باش ساغلیغی

حرمتی قلدایشیمز و ایللر بویو وارلیق درکیسی ایله اکلداشلیق انتیش شاعریمیز کریم مشروطه چی «سۆنمز»
جنابلاری نین باجیسی دنیا سینی دیشیدیر. بونا کۆره ده ساین قلدایشیمز سۆنمز باشینیر ساغ اولسون دنیس، اولو
تاریدان او مر حومه رحمت و یله سیریک.

وارلیق درگیسی یازیچی لار هیئتتی.

كىتاب تانىتىمى

● حسن مجىدزادە «ساوالان»

بو داش قاش جواھرىمىزى بئىنىمىزدە ساخلاياق

مىنلر جە شكور اولسون تانرى نىن در گاهىناكى، بىر زامان دۇغما دىلىمىزدە بىر سىرا كىتابلار بىن حسرتىنى چكىردىك سە. ايندى گۇزلىرىمىزى ايشىقلاندىرىب. گۇيلوموزو سئويندىرىن كىتابلار گۇروروك. تانىش اولماق اوچون داھا بىر كىتاب حاقيندا سۇز اچماق اىستردىم.

كىتابىن آدى: ددە قۇرقود بۇيلارى

دىلى: آذربايجان تۇركجەسى

ان - بۇيو: رقى

صحىفەلىرى: ۲۵۶

كاغدى: آغ اعلا

جىلدى: زر كوب، قالىنقور

چۇخ گۇزل، اوخوناقلى، بىر ائلكى، آز قالير مطلب اۇز - اۇزونه آدامىن ذهيننه كىچسىن. كىتابىن يازانى: آراشدىرىجى، شاعر و يازىچى، ائلى نىن عاشىقى، دىلى نىن وۇرغونو ادبى ايشلر اوستانسى، اۇزو گۇلش، اخلاقى خوش، حرمتلى قلمداشيمىز گۇنئى (شېستر) ماحالىندان اولان حسين محمدخانى «گۇنئىلى» دىر. كىتاب نثر و شعر ايله «ددە قۇرقود» بۇيلارىنى، يعنى آتا بابا اجدادىمىزى بىزه تانىتدىر مادادىر.

اساس قۇرقود آتانىن بۇيلارى، چۇخ كىچمىش لردن قالما اسكى تۇركجەدىركى، جناب حسين م. گۇنئىلى، اۇچتىن متن لرى، اۇنلاردا اولان فكرلر، دۇشونجه، داورانىش لار، عادت - عنعنەلر، ايناملار و سايرەنى پۇزماياراق، گۇزل، سادە و ياخشى اسلوبدا بوگۇنكو تۇركجەمىزه چئوبرمىش، شعرلرىنى ايسە عاشىق صنعتىمىزىن شعرلرىنە اونغون و قۇشما - گرايلى بىچىم لرىندە ايشلەمىشىدىر. بئلكى، اۇنلارى گۇزدن كىچىرتدىكده، ائلبىل ايندى اۇنلارى ان ياخين قۇھوم منە دانىشىر، ائلكە سادە و بو گۇنكو دانىشىغىمىز كىمى. البتە من بو سطرلرى يازماغىمدا بىر نىچە «ددە

قۇرقود» كىتابلىرىنا باخىب، يۇخلايىب، آراشدىراندىن سۇنرا بو قىرارە گىلمىش كى دىئىرم: ساغ اۋل قارداشىم، ساغ اۋل! عشق اۋلسون سنە، الين، گۇزون وار اۋلسون. كىتابلىرى واراقلاياركن گۇزوم، «دەدە قۇرقود» حقىندە يازىلمىش قىسا كادىمىك بىر يازى يا دۇشود. اۋنو يازمادان كىچە بىلمىرم:

«دەدە قۇرقود كىتابى نىن چىچكىلىرى سۇلماق بىلمەين، آبىدەسى تزه- تر قالان، زمان- زمان نىسىللىرى حىران قۇيان بىر صىنعت گۇلشنى دىر، بو كىتابى جىسارتلە آدربايجان شىفاهى و يازىلى ادبىياتى نىن باباسى آدلاندىرماق اۋلار. قدىم ادبىياتىمىزىن تلىقن و تقدىر ائىدىيى مۇدىرىك، ياخشى معنالى فكرلىر، اينچە ظريف بشرى دويغولار اۋز باشلانقىچىنى بۇيوك «كىتاب دەدە قۇرقود» نهرىندىن گۇتورور. اۋ اۋز قۇرقوشون ئقلىتى ايله تۇرپاغىن درىنلىگىنە ايشلەين، اۋز دادى- دۇزو، شىرىنلىيى ايله اجدادىمىزىن زنگىن ادراك و يارادىجى تىخىولونون محصولو اۋلان محتىشم بىر آبىدە دىر. . . .»

چۇن كىتاب حقىندە بىر نىچە سۇز يازاچاغىم اۋچون اۋنو «الفدىن يىئە» كىمى اۋخومالى ايدىم. كىتابىن ۲۸- ۲۹- جو صحىفەلىرىنى اۋخوباركن ذهنىمە گىلدى، بو گۇز- ل سۇزلر و شعرلىرىن اصلى قارشى صحىفەدە وئرىلسەيدى، داها ياخشى اۋلاردى. بىر آز تاشىنىب- دۇشونىدە گۇردوم؛ آرى- دورو، ائلىنى، دىلىنى، كىتابىنى، سئون حسىن گۇنئىلى كىمى ائل، دىل و خالقى نىن ووزغونو بو ايشى گۇرتمۇدى. چۇنكو بو ايشىن مئبىلىيى، ياخشى لىغى ياندىدا منفى لىيى دە اۋلابىلرەدى. يعنى بئله يۇزولاردى كى، مۇلف بونو گۇسترمك اىستىركى:

«گۇرون اجدادىمىزىن نىچە چتىن باشادۇشولن- كىتابىنى، بو گۇنكو شىرىن، دورو بۇلاق لارىمىزدان سۇزولوب گلن سولار كىمى آسانلاشدىرمىشام.» بو حال گۇنئىلى كىمى امەيىنى، زحمتىنى، عۇمزونو، وارلىغىنىنى ائلىنمە باغىشلايان كىشى يە يازاماز اۋلارى. هر يازىچى نىن، شاعرىن بىز بىتى، بىر بندى، يا بىر غزلى و يا منظوم اثرى، بىر باچارىقلى، هنرلى و لىياقتلى ائولادى كىمى دىر. هىچ باچارىقلى آدم، هنر و صىنعت يىئەسى، اۋز صىنعتىنى يعنى اۋز بالاسى و اۋز ائولادىنى هىچ كىمە ائله بئله وئرمز، پول- پارا ائله دە وئرمز. گۇزون كىشى نە مقامدا دايانىب، بۇتون اثر و شعر مصراعلىرىنى گۇز بىه يى كىمى قۇزويوب كى، بىر تۇز دانەسى دە

اۆزەربنە قۇنماسىن. بو حرمت بو ايستك و عزيزلىكلە قۇرويا- قۇرويا متن و شعرلىرى بو گۆنكۈ آنلاشيلان سېك و دورومدا يازىب- يارادىدىر. ھىچ ذرەجە اشارە ائتمەدن، ھامىمىزىن جدىمىز، ددەمىزدن قالان مقدس ارثىمىزى ساغ- ساغ سىلايمىز. چاتدىرسىن. ساغ اۋل، قارداشىم ساغ اۋل! قۇرقود ائامىز، جدىمىزىن روحو سەنە دعاچى اۋلسون.

سۆزۈ گئىدن اثرىن كىچىك بىر اۋرنىك گۆسترك، - دئىئە:

ھىمىن مۇلفىن، گىنىش سۆزلۈك و چۇخلو اچىقلاملار و نىسخە فرقلرى ايلە «دە قۇرقود كىتابى و ددە قۇرقود كىتابىدا سۆزلر- اءلار» عنوانى ايلە ايشلەدىيى، دۇنيادا ددە قۇرقود ايلى اءلانان (مىلادى ۱۹۹۹، شمسى ۱۳۷۸- جى) ايلدە يايىنلايدىغى اۋرۇنئال^۱ مئندە دىرسە خان اۋغلو بوغچا بۇيونسدان بىر شعرى و ھىمىن شعرىن بورادا سۆزۈنو دانىشىدىغىمىز «دە قۇرقود بۇيلارى» عنوانلى كىتابىنداكى مئنىنى سايىن اۋخوجولارا تقدىم ائتمك اىستىرم. اۋنچە شعرىن دزئىسدىن نوسخە- سىندە اۋلان اۋرۇنئال مئنى:

ھى دىرسە خان! بانا غەضب ائتمە،

اينجىنىب، آجى سۆزلر سۇبلەمە!

بئرىندىن اۋرۇ توغىل،

آلا چادىرىن بئىر يۈزىنە دىكدىرگىل،

آندان آغىردان، دودەن بوغرا، قۇيونسدان قۇچ اۋلدورگىل!

ايچ اوغۇز، تاش اوغۇز بگلىرىن اۋستونە يىغناق ائنگىل!

آج گۇرسىن، تۇيورغىل،

يالنجىق گۇرسىن تۇناتغىل،

بۇر جلوبى - بۇر جىندان قۇر تارغىل،

دپە گىبى ات يىغ، گۇل گىبى قىمىز ساغدىر،

۱- مۇلف بو اثرى درئىسدىن نۇسخەسى اۋزىندىن ايشلەمىش، اۋنا بىر اۋچ- دۇردۇمىق لىغىتى اۋلان سۆزلۈك- ائزىتمىش، بۇر سىكسانا ياخىن اۋلان (بئىر اءلارى، قەزىمان اءلارى، ات اءلارى و ...) اۋزل اءلارا اچىقلاپ اۋتمىش، چاپ اولموش بىر سۇرا ددە قۇرقود مئنلرلە توتوشدوراراق، چىشىتلى مئنلرلە بو مئنىن فرقلرىنى اتك يازىلارنىدا گۆسترمىشىدىر.

اولى توى ائله، حاجت ديله!

همين شعرين چاغداشلاشميشى:

دیرسه خان غم-غوصه ینمه، ایتیب- باتماز آدین سنین.

آجی- آجی سۆزلر دئمه، حق ائشیدر دادین سنین.

اورداهر نه اولوب اوتئود، آجیغینسى بىر يوللوق اود،

بىر آلاها باغلا اوتئود، ائشیدیر فریادین سنین،

اۆلدور بىر سۆرو قوچ قوزو، چاغیر قوناق ائت اوغوزو

بىر آغزی دوغالی سۆزو- قوی آلسین موزادین سنین.

بوزجونو اۆده مؤحتاجین، قارینى دویور هر آجین،

ائيله چیلهاغین علاجین، حق وئرسین ائولادین سنین!

«دده قۇرقود» بۇيلارى تايى برابرى اولمايان داش قاش لاردیلار كى، اوخشارلارى

اولمادیغینا گۆره بو گۆنكو دیرلر، قیمتلرله، اۆلچولرله ده اۆلچوله بيلمزله. بئله بىر د-

یرلردن و جواهردن اۆستون، اجدادیمیزدان بیزه چاتان میراث ایشینه، کیمسه نین

ذاتیندا قیزغین، پاک محبت و عشق اولماسا، قلم علمینده یئتگین و پیشگین اولماسا،

امانت دارلىق دقتى اولماسا بو ایشه ال وورا بيلمز.

بو قارما قارشىق دۇنيادا اسكى چاغلاریمیزدان، قرن لر اۆنجه لردن قۇرونا-

قۇرونا گليب بیزه چاتان بو پاک و اصیل كتاب، تانريميزين بیزه اولان گۆزل وئرگىسى-

دیر. بو كتاب، بو گۆزللیكلر تۇپلوسو، بيزيم آتا- بابالارريميزدان قالان مقدس

ارثیمیزدیر.

بو داستانلاردا كيشى ليگى، ايگيدليگى، غيرت و ناموسلو اولماغي، وئردیگی

سۆزون اۆستونده دوروب باشارى الدهه ائتمه، تعصبلو، ناموسلو دۆز، آلنى آچىق، باشى

اوجا ياشيايبىب حق اهلى اولماغي، حق تعالى يه تاپينماغي، عینی حالدا انصافلى،

احتياطلى اولاراق، آيىق داورانماغي، ناكيشى لرین، خاتنلرین آجىلىق، اۆلوم، پۇزقون

ایشلرینی گۆز اۆنوندە توتماغي، حقه صادق، انسانلیغا حرمت، ياخشىلیغا ياخشى لىق

ائتمك، يامانلىقدان اوزاق اولماقلا يامانلاردان يامانلىق گۆرمه مک اۆچون آيىق- سايىق

اۋلماغى اۋنوتامامغى تاپشيران بئله دىرلى درسلىرى اولو تانريمىز، مقدس قران، يىغمبر(ص) يىمىزدن باشقا يالنىز و يالنىز الهى اتامىز «قۇرقود دده» مىز وئرىر. بىز «دده قۇرقود» بۇيلارىندان بۇنلارى اۋيرەنىرىك كى، هر چتىن ايشە اصلا قۇرخمادان گىرىب، اۋ چتىن ايشى اسانلىقلا گۇروب دىنجهلك. هئچ بىر ايشە اغربنمايىب، ارىنمەمكدن چكىنك، ازاجىق ارتىق چاليشىب ايشى باشا چاتدىرىب. غالب گلىب، باشارى قازاناق، اۋستون باشارىلارا قۇووشاق. هئچ ايشى يئردە قۇيمايق، هئچ ازاجىق چتىنى، يارامازلىغى ارادان گۇتورمەمىش بۇراخمايق. چۇنكو ياراماز ايش تۆرك و اۋغوز شانىندە دئىيل. بىز اۋغوز ايگىدلرىندىن باشى اوجا، اۋزو اغ، آلنى آچىق ياشاماق درسلىرىنى آليرىق.

بو گۇندە بو قاچا- قاچ دۇنيامىزدا بىر از قىتوراقلقلا، ايشى بئله يئمك كىمى گۇروب تاماملاماغىمىز گر كىر. دۆز اولوب، دۆز دانىشىب، اۋز اسانلىق حرمتىمىزى قۇزوياق. انصاف، وجدانلا ياشامامىز دزەجه تۇز قۇندورمايق. دائماً قۇرقود آنا كىمى حق تعالىنى گۇز اۋنونه آلىب، يالنىز اۋندان ياردىم و مدد دىلەيك. چۇنكو تانريمىز دا انصافلى، تمىز ياشايان انسانلارنى ياردىمچىسى دىر.

حاقا تاپىنىب، حاقا آيىلمك، اۋندان باشقا كىمسەيه آيىلمەمك، شخسىتتىندىن آشاغى سايىلدىغىن يئردە اولما! چۇنكو حاقىن سنە وئرىب تاپشردىغى تعليم دە بئله- دىر سن اسگىك سايىلمايىب، اسگىك ياشاماياسان. دىرسە خان اۋغلو بوغاج و يا بكىل اۋغلو ايمران كىمى. بونلارى بىزه اۋيرەدن آيىلمز كتابىمىزىن بۇيلارىنى ازبرلمەلى- بىك. الهى كتابىمىز قران كىمى ازبرلمەلى بىك. كتابىن چۇخ اۋنملى ايشلرىندىن بىرى دە بودور كى ۱۲ بويلارنى سىجىررەمە دۆزومو اسكى درئسدىن نوسخەسى كىمى سىترالانمىشىدىر.

اوغوزلار، اوغوزنامەلر و ددە قورقوت

● دكتور جمال آيرىملو

رشيدالدين فضل الله جامع التواريخ ده بنى استرايئيلين توراتينا، مسلمان تاريخچيلرين يازديغينا و تورك عالميرين دئديكلرينه دايناراق، اوغوز و ييرمى دورد ائلى نين حقينده بئله يازير:

- «نوح پيغمبر عليه السلام يئر اوزونو گوننى دن قوزئيه اوچ قطعيه بؤلدو. بيرينجى بؤلومو اوغلو «حام»-، ايكىنجى بؤلومو اوغلو «سام»آ، اوچونجو بؤلومو ايسه اوغلو «يافىث»ه باغيشلادى. يافىث توركلرين اتاسى ايدى، توركلر اونو بؤلجه خان ادى ايله تانييىرلار. يافىث حضرت نوح طرفيندن گون دوغانا سارى گوندريلدى. يافىثين بير اوغلو واريدى،- دىپ ياقونون دورد اوغلو واريدى:- قاراخان، اورخان، كوز خان، كور خان، قارخانين بير اوغلو واريدى:- اوغوز آديندا. اوغوزون آلتى اوغلو واريدى: گون، آى، يئلديز- گوى، داغ، دنگيز.

اوغوزخان اولندن سونرا بويوك اوغلو گون خان اتاسى نين وصيتينه گوره خانليغا چاتدى. و يئتميش ايل حكمرانلىق ائتدى. گون خانين ايرقىل آتا آديندا چوخ دوشونجهلى و تدبيرلى بير وزيرى واريدى. ايرقىل آتا اوغوز خانين دا وزيرى اولموشدو. ايرقىل آتائين مصلحتى ايله اوغوز خانين اله گتيرديبى تمام تورباقلار، ويلايتلر و اونون ثروتى آلتى قارداشين ييرمى دورد اوغلان اولادى آراسيندا بولوتدو و هر بيريسينه بير تامغا و بير اونقون تعيين اولوندو. بو قايدا ايله اوغوز ائلى نين ييرمى دورد قولو رسمى اولاراق تانيئدى. رشيدالدين فضل اله يازيركى، اوغوزلار ايران دا و توران دا دورد يوز ايل تمام قدرت ايله حكم سوردولر و مصير اولكەسيندن ختاي اولكەسينه چوخ گئنيش بير امپراتورلوق اولنلارين حاكميتلىرى آلتيندا اداره اولونوردو.

اتريشلى توركولوق «هامر پورگشتال»عثمانلى تاريخى نين باشلانغيجيندا اوغوزخان حقينده يازير: بير قديم تورك تاريخينه اساسا و هرودوتون يازديغينا گوره قاراخان آديندا بير تورك خانى نين اوغوز آديندا اوغلو واريدى. اوغوز اتاسيندان سونرا خانليغا چاتدى. او گئنيش فتوحاتى، قانون قوزوجولوغو و گوزل انساني صفتلرينه گوره توركلر سلطنتى نين بونئوره سيني چوخ بركيده بيلدى. اوغوز خان حضرت ابراهيم

عليه السلام لا چاغداش ايدى. او اتاسى نين اينام و مذهبىنى «شامانىزمى» اۋتورموش و تىك تانرى يا تاپىنماق اۋچون اۋز اتل و اۋبالاريندا، قارا قوزوم لا اۋر داغ و كۆر آراسيندا دۈشن گىنىش بىر تۇرپاقدا يىتمىش ايل سۆرن دىنى چكىلىشمەلرە باعث اۋلدو. اۋغور خان اتاسيندان سۇنرا جنوبا دۇغرو كۇچدو و تۆر كوستانين مشهور «ياسسى» شەرىنى اۋزونە «باش كند» تەيىن اتتىدى.

قىد اتتىك لازم دىر كى، بو گۆن آذربايجان، خراسان و ايرانين بىر چۇخ بۇلگە- لرىندە تۆرك ائللرين وارلىغى، آلتى مین ایلدن برى بو تۇرپاقلاردا ياشاماقدا اۋلان تۆرك سۇيلو خىلقلرين اۋغوزلارلا بىرلشمەسى نين يىتىرمەسى اۋلدوقونو گۇستىرير. قالين اۋغوز ائللرى، اۋغوز ائللرى نين مختلف بۇيلارينا و قۇللارينا، اۋ جملەدن ايچ اۋغوز و ديش اۋغوز آدلارينا تارىخى سىندلردن باشقا ددە قۇرقوت داستانلارينا دا تىز- تىز راست گلمك اۋلور. ددە قۇرقوت تىدقىقاتين دا چالیشان بعضى عاليملرين نظرىنجە ددە قۇرقوت داستانلارى اسلاميتدن اۋنجه يعنى آلتىنجى و يىددىنجى يۈز ايللىكلردە تۆرك دىياسى نين اۋغوز بۇلگەلرىندە دۈشن اۋلايلارلا باغلى دىر. اۋنلار ھمچىن اۋ تارىخدە ايچ اۋغوزلارين بو گۆنكو قوزئى آذربايجان و ديش اۋغوزلارين بو گۆنكو گونئى آذربايجاندا اۋلدوقلاريني سۇيلەمىشىدلىر. ددە قۇرقوت داستانلارينا آدى چكىلن يىر آدلارى مثلاً: دمير قاپى درىند، قارا درىند، آبخاز يۈزدو، بايبورد حصارى، پاراسار، گنجە، بردە، شرور، الينجە قالاسى، قارا درە، قارا داغ، آلا داغ، ترابوزان، آغ حصار قالاسى، سۇنجودان قالاسى، دۆزومورد قالاسى آيدىنجانسينا اۋ زمانكى اۋغوز اۋلكەسى تىن حدود و سىنىرلاريني بىزە گۇستىرير. بىلەلىكلە دىمك اۋلار كى ددە قۇرقوت داستانلاريني نين اۋلايلار آذربايجانين قوزئى و باتى قوزئى و آنا دۈلونون دۇغو بۇلگەلرىندە اۋلموشدور. بورادا ياخشى اولاردى كى، قالين اۋغوز ائلى نين بۇلمە و اۋيماقلاريني كاشغارلى محمودون دىلىندىن دىنلەيك: او ديوان لغات تۆرك كتابيندا بىلە يازير:

-«اۋغوزلار تۆركلرين گۆجلو بۇيلاريندان بىرى سايىلىر و اۋز ايچىندە مستقل قۇللارا، اۋيماقلارا آيرىلىر. اۋغوز قۇللارى و اۋيماقلارى بىرمى ايكى دىر. كاشغارلى محمود بىرمى ايكى اۋغوز بۇيلاريني سايدىقدان سۇنرا دىبىركى، بو قۇللارين ھر بىرى بىر كۆكدور و اۋنلاردان بىر چۇخ اۋيماقلار و بگلىكلر چىخمىشىدلىر. آنچاق ايكى آنا

قۇل «اۋچ اۋق» يا ايچ اۋغوز و «بوز اۋق» يا ديش اۋغوز آدلانىر. بو ايكي قۇل آراسيندا سيخ و گۆجلو بيريلىك حاكيمدير. اۋنلار ين هاميسى نين خوجاسى (يعنى آغ ساققال و ائلجه بيلنى) بايات بۇيوندان اۋلان دده قۇرقوت آدلى تدبيرلى، فراستلى و دنيا گۇرموش بىر اردير .

رحمتلىك پروفئسور زهتابى، «ايران تۆركلىرى نين اسكى تاريخى»-ندە اۋغوزلار حقينده بئله معلومات وئيرىر:

- ايران منبعلرينه گۆره ساكالار، يونان منبعلرينه گۆره ايسكيتلر، عبرى، آسورو و بابيل منبعلرينه گۆره ايشغولار و هئروودوتون يازديغينا گۆره اۋرتو كوريبانتلار يعنى شۆش بۇركولر همان ايچ اۋغوز دئمكدير. آسورو ايمپراتورلوعونون يازبلى منبعلرينده «ايسكيتلرين» ايلك حاكميت دۋورونده اۋنلار ين وطنى «ايشغوز» اۋلكهسى قيد ائديلميشدير. بورادا ايشغوز و ايسكيت مختلف ديئلردە اۋنلار ين سس قۇرولوشو ايله علاقه دار مختلف فۇرمالاردا دئيلىميش عىنى سۆزدور. دئمك اصيل آدى ايچ اۋغوز اۋلان همان ايشغولار آسورو تاريخچىلىرى همچنين هئروودوتون گۇستردىكى كيمي تۆرك ديئلى ائللريميشلر. اۋنلار ميلاددان قاباق يئددىنجى يۆز ايللىكده اۋز قايناقلىرى اۋلان اۋرتا آسيادان آذربايجانا گلميش، اۋ زمان بورادا اسكى دن برى ساكن اۋلان و حاكميت ده اۋلان ماننا و ماد تۆرك سۋيلو خلقلىله سۋى بىرلشمەسى تشكيل ائتدىكدن سۇنرا آسورو شاهى «آسارهادون»-لا ووروشموش، اۋز موقعيتلرينى بركىتميش و سكسن ايل حكمرانلىق ائتميشدير.

اۋغوز بابالاردان بيزه چۇخ زنگين ادبيات و معنوى بىر ثروت قالميشدير. بو معنوى ثروت دن اۋرنك اۋلاراق اۋرخون- يئنى سنى يازيتلار ينى كورقانلار و اۋغوزناملر، دده قۇرقوت كتابىنى، چۇخ دۇلفون و زنگين حتى بئله اۋز ياتاقلىرىنا سىغمايان بو گۆنكو شفاهى خلق ادبياتىمىز و عنعنەوى ساز صنعتىمىزى نظرده آلماق اۋلار. يازى يا كئچيريلمىش شفاهى ادبياتىمىزدان اۋغوزناملر و دده قۇرقوت كتابى بو گۆن تۆرك خلقلىرى نين معنوى وارلىغى نين داش قاشى حسابا گللكدهدير.

بو گۆن علم عالمينه بللى اۋلان اۋغوزناملردن بىرى اۋغور تۆركجهسى ايله نظم و نثرجه يازيلمىش اۋغوزخان داستانى دير. بو داستان ميلاددان ايكي يۆز ايل اۋنجه دۆزەلميش. داستانين باش قهرمانى اۋلان هون ايمپراتورلوعوندىن خاقانى، «مته

خان» دىر. بىر چۇخ تارىخچى لىرىن نظرىنچە مەتە خان ھەمان اۋغوز خاقان دىر. بەزى لىرى ايسە بئەلە نظر وئىرى كى، بلكە دە بو داستان مەتە خان دان قاباق ۋارىمىش؛ آنجاق مەتە خان لا اۋغوز خانىن حىيات، داۋرانىش و قەرمانىلىق لارىندا اۋلان سىخ بنزلىك لىر اۋزوندن بو داستانلاردا آدى گئەن مەتە خانىن ھەمان اۋغوز خان اۋلدوغو سۋىلەنىلىر. اۋغوز خان داستانى نىن اصلى نىسخەسى پارىسىن ملى كىتابخانا سىندا ساخلانلىلىر. اسلامىتەن سۋنرا بو داستانىن اسلاملاشمىشى اۋن اۋچونجو يۈز ايللىك دە قازان خانىن وزىرى رىشىدالدىن فضل الە توستى ايلە جامع التۋارىخ دە و ابوالغازى بەھادىرخان توستى ايلە «شجرە نامە تراكمە» دە قلمە آلىنمىش دىر. دە قۇرقوت داستانلارى آدىندا تانىدىغىمىز يارى لاردا اۋغوز خان داستانى اساسىندا خلىق طرفىندەن بىر ملى داستان اوصافىنا مالك اۋلاراق دۈزلمىش دىر. دە قۇرقوت داستانلارىنى دقتە نظرەن كىچىرن كىمسە اۋنو بىر شىخىن يا بىر صنعەتكارىن قۇش دوغو داستان يۇخ، بلكە بىر ملىتن تارىخى، مەنىتى، ذوقو، ادبىياتىندان و روھوندان آخىب گلىدىنىنى قطعىتەلە آنلايا جاق دىر. دە قۇرقوت بۇيلارى نىن ھامىسى نىن سۋنۇندا دە قۇرقوت اۋزو مئىدانا گلىر و اۋغوز نامە يارادىجى سى كىمى قىد ائدىلىر. بو نە اىنكى دە قۇرقودو داستانلارىن يارادىجى سى عوانىندا تانىماق دىر؛ بلكە سومئىر- تۈرك مەنىتىندەن باشلا ياراق، گىل گمىش اساطىرىندەن بو گۈنە قدر بۈتون قام شامانلار، اۋزانلار و عاشىقلارىن دە قۇرقوت وجودنا بىرلشمىش سىماسىنى و بۈتون اۋغوز نامە لىرىن دە قۇرقوت كىتابىندا يىغىشىب جمع اۋلماسىندان مئىدانا گلن بىر حادئە دىر.

دە قۇرقودون آدىنا، دە قۇرقوت كىتابىندان اول اۋغوز خاقان داستانىندا راست گلمك اۋلار. رىشىدالدىن فضل الە مەن اۋغوز نامە سىندە و ابوالغازى بەھادىرخان «شجرە تراكمە» سىندە دە قۇرقوت آدىنا دۈنە- دۈنە راست گلىرىك. البتە بو اىكى اۋغوز نامە- دن علاوه سۋن تەدقىقاتا اساساً اىكى باشقا اۋغوز نامە نىن موجود اۋلماسى آرتىق اىندى يىغىن اۋلۇب دۇر. بونلاردان بىرى ساسانى پادشاھى انوشىروانىن وزىرى بزرگمەھرىن اختىيارىندا ايمىش. بو اۋغوز نامە نىن يازارى «اولوخان بىتىكىچى» دىر. اولو خان اۋغوزلار سارايىندا كاتىب و كىتابچى وظيفە سىندە چالىشامىش.

اىكىنچى اۋغوز نامە عرب دىلىنە تىرجمە اۋلۇنموش و عرب خلىفەسى ھارون- الرشىد زمانىندا موجود اۋلان كىتاب اۋرخون- يئنى سئى الفباسى ايلە يازىلىبمىش.

چۈنكى ھلە او زامان نە اسلام دىنى، نە دە عرب الفىاسى تۈركلرېن اېچىندە يايىلمامىش دېر. رشىدالدىن فضلەلەين اۋغوزنامەسىندە ددە قۇرقودلا علاقەدار حصەدن بېر پارچانى دىنلەمك فايداسىز اولماز.

اۋ يازىر، اۋغوز خانىن كۆتۈكجەسى يعنى اۋتون اۋچونجو نوھسى اينال ياقوى، خانلىغا يىتىشىندە، اۋلكەنى ياخشى اداره ائتمك اۋچون وزير نايب و بگ تعين ائتىدى. بونلاردان بېرى «كارو» نايب عنوانىندا، ايكىنجىسى بايات بۇيوندان اۋلان «دە گىرنچىك» يا ھمان ددە قۇرقوت، اۋچونجو نفر سالورلاردان اۋلان «دامتاق»، دۇردونجوسو يىنە سالورلاردان اۋلان «اوكسى» ايدى. اينال ياقو خان بو كىشى لرلە مصلحت ائتمەمىش بېر ايش گۇرمزدى. اۋتون خانلىغى دۇوروندە بۇتون تابع اۋلان ويلايتلردە امن و امانلىق ايدى. اينال ياقوى خان اۋز ساغلىغىندا كۆنوللو حالدا خانلىق تېختىنى اۋغلو «كايى اينال خان» - باغىشلادى. كايى اينال خان دۇوروندە حضرت محمدرسول الله اسلام پىغمبىرى مكدەدە ظھور ائتىدى. اۋغوزلار طرفىندن و خانىن امرى ايلە ددە گىرنچىك يا ھمان ددە قۇرقوت ائلچى كىمى پىغمبىرىن قوللۇغونا گۇندىرىلدى. ددە قۇرقوت عربستان دان قايداندا مسلمان اۋلموشدو. ددە قۇرقوت بايات بۇيوندان اولوب «قارا خوجا» نىن اۋغلويدو. اۋ چۇخ عاغىللى، بىلىكى و كرامت صاحى اۋلان بېر كسى ايدى. رشىدالدىن فضلەلەين اۋغوزلاردان ائشىتىدىيىنە داياناراق يازىركى، ددە قۇرقوت ايكى يۆز دۇخسان بئش ايل عۇمور سۆردو اۋتون حكمتلى سۆزلىرى گۇزل دئىملرى و حكايىلرى چۇخدور. كايى اينال خان اۋلندە، ددە قۇرقودون گۇستىرىشى ايلە نئچە گۆن اۋغوز ائلىندە ياس توتولدو. او قدر اۋكوز، مال و قۇيون كسىلدى كى ات، ياغ تپە كىمى قالاتمىشىدى. ايكى گۆل بېرى سۆت، بېرى آيرانلا دولو بۇتون اۋلكە- لردن ياسا گلەمىش اداملارېن يىيىب اېچمەيىنى اۋدەيىب آرتىق دا قاليردى.

كايى اينال خانىن ائولادى اۋلمازدى، لاكىن اۋ اۋلنە ياخىن اۋتون قادىنى بۇيلويدو و خانىن اۋلوموندىن سۆترا بېر اۋغلان اوشاغى دنيايا گتىردى. ددە قۇرقوت بۇتون اۋغوز ائلى نىن نمايندەلرېنى و بىلرېنى يىغىب اوشاغا آد قۇيما مراسىمى توتدو. ھامى نىن اېچىندە اۋ اوجا سىلە دئدى:

و بو اوشاغىن آدى اۋلسون «دومان».

مجلسدە اۋلانلاردان بېر نئچەسى سۇرۇشولار:

- آخى دۇمان قارانلىق دىمىكىدۇر. بۇتدان گۆزلىك بىر آد قۇيماق اۇلمازمى؟
دەدە قۇرقۇت جۋاب وئردى:

- دۇمان قارانلىق اۇلسا دا، اۇتتار و بىتگىلىر اۇچۇن فايدالى اۇلان نىملىك زىمانى يارانىر. بو اوشاغىن آتاسى اۇلندە، خلىق غىملەنىب ياسا، ماتىمە باتدىلار. كۇنۇللردە دۇمانلىق اۇلدۇ، آنىق اۇمۇد ائىدىرىك گۆنىش دۇغۇب دىنلاريا يىنىلىك گىتيرە-جىك، اۇتتار، بىتگىلىر چۇخالاجاق و ايشلىر ياخشى اۇلاچاق».

سۇنرا قۇرقۇت دەدە اوشاق اۇچۇن اىكى نىر نايبىب تىبىن ائتدى و اوشاق بۇيا-باشا چاتانادىك مۇقتى اۇلاراق حكومتى اۇنلارنىن اىختىارىنا بۇراخدى. دەدە قۇرقۇت بىركىت لى عىرونون سۇنونادىك اۇغوز خانلارنىن وزىرلىبىندە چالىشىدى، نىچە خانلار، خافانلار يۇلا سالىدى. سۇنرا اۇزۇ دە فانى دىنلارنىن داشىنى ائدى.

دەدە قۇرقۇت ادى ايله باغلانمىش داستانلار و اۇغوزنامىلەر، دىمىك نىچە مىن ايللارنىن او باشىندان گىلىب بىزە چاتان، خلىقىمىزىن اسلامىتىدىن اۇنچە ان دىرلى و ان زىگىن مىنولى ئروتى اۇلماقلا بىر، تۇرك-اسلام مىنىتىنىن دە بۇنۇورەسىنى تىكىلى ائدىر. بورادا رحىمتلىك اوستاد مىھمد فۇاد كۇپرۇلۇ ائدەنىن چۇخ يىرلى و يىترلى سۇيله دىيى سۇزۇ تىكرار ائدىرم، اگىز بۇتۇنۇق تىمۇرك ادىنىلىكى تىمۇرك بىر گۇزۇنە، دەدە قۇرقۇت كىتابىنى ايسە ترزەنىن اۇ بىرى گۇزۇنە قۇيىناق، يىننە دە دەدە قۇرقۇت اغير باسار.

ھانى چاغىردىغىم بىگ ارىلەر

دىنلار مىنىم دىنلار

بىر گىزلەدى، تۇرپاق ائدى

فانى دىنلار كىمە قالىدى؟

گىلىملى، گىنىملى دىنلار

سۇن اۇچۇ اۇلۇملۇ دىنلار.

شعرلر بؤلومو

شعرلر بؤلومو

حكيم فضولى

● روزه صمدى «تير اوغلو»

غزلىن اللّهى، سۆزلىرىن شاهی
 غزلىن شاهی دیر، شعرین اللّهى
 حورى لر اویناغى، قىزىل درگاھى
 او کیمدیر، او کیمدیر، او کیم؟ - فضولى
 الهى الهاملى، حکيم فضولى

مولوى، حافظین يىتگین اولادی
 غزل غزالینى سس سیز اولادی
 شأنى - شرافتى، يۆکسک اول آدى
 سنه باش ائندیریر ارکیم فضولى
 الهى الهاملى، حکيم فضولى

به به یازدیقلارین شکر دیر، ندیر؟
 بو شکر دئیل کی، هنردیر، ندیر؟
 قىز یل دیر، گۆموش دور، گۆهر دیر، ندیر؟
 هر ندیر قوی اوندان اکیم فضولى
 الهى الهاملى، حکيم فضولى

حبیبى سنده دیر، نسیمی سنده
 نسیمی سنده دیر، حبیبى سنده
 نعیمی سنده دیر، نعیمی سنده
 داهی لردن اوستون، تکیم فضولى
 الهى الهاملى، حکيم فضولى

شرقین فانتالایان شأنى سنده دیر
 سۆزده صلابتى یعنی سنده دیر

شعرین بلاغتین، اینی سنده دیر
سنه ناسیل قصیر تیکیم فضولی
الهی الهاملی، حکیم فضولی

عرب جه، فارسجادا، تۆرکجهده استاد
تاریخ سن تک استاد، وئرمه ییبیدی یاد
حیف شهرتینی باسدیریب عناد

نه قدر بو دردی چکیم فضولی
الهی الهاملی، حکیم فضولی

خلوت گئجه لرده ان یاخین یاریم
قۇرقودوم، چراغیم، یؤلوم، ایلقاریم
سنه قربان اولسون هر نه کیم واریم

تهرانیم، تبریزیم، شکیم فضولی
الهی الهاملی، حکیم فضولی

سنده معنا لاشیر دینیم- مسلکیم

کیملییم، یعنی من گؤروم کیم- کیم
گئچمیشیم، صباحیم، واریم هر نه کیم

هاماریم، اچاغیم، دیکیم فضولی
الهی الهاملی، حکیم فضولی

منده «تیر اوغلو» یام سولموش خزلدن

داخمالار تیکمیشم شعر و غزلدن

بیر یارا وئرمیشم کؤنول ازلدن

ایلقاریم بیردی، یوخ ایکیم فضولی

الهی الهاملی، حکیم فضولی

***

يئىلىمىز بىرلىك

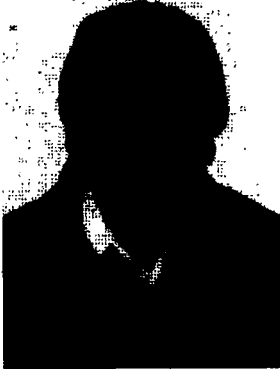
● عزيز محسنى

دامالار- دامالار ھىي يىغىشىرلار
 بو آرخلار چاتىرلار بىر- بىرلرىنە
 اۆز قۇبۇب يۇل ائدىب داشدان- برەدن
 چاغلايا- چاغلايا دنىزە سارى
 دۇنورلر يئىلىمىز بۇيوك قدرتە
 بىر قادر قدرت تك دائم جۇشورلار.
 ياغى جرأت ائتمىر گزە بوياندا
 دشمنىن گمىسى بوردا غرق اۆلور
 ايسىنىر، سئووينىر بۆتون كاينات

قۇووشوب بىر- بىرە آرخ تك اخىرلار
 ايرماغا چئورلىب داشىرلار يئنه
 آردى كسىلمەدن، داغدان درەدن
 بىر عمان اۆلورلار اۆزۈ يوخارى
 بو بىرلىك يۇل آچىر سۇنسوز شوكتە
 خلق لر، بو بىرلىيە ماھنى قۇشورلار
 ذئىنىدن چىخاندا بۇغولور قاندا
 افقدە نور ساچان پارلاق گۆن دۇغور
 ذوق آلير بو وارلىق، گۆلومسور حيات
 ***

بهار بىزە قوناق گلىر

● عزيز محسنى

بهار بىزە قۇناق گلىر
 مهربان قوجاغىندا، گۆل لر، چىچكلر
 گۆزلرىندە، گۆلوش و محبت
 آددىملارىندا، اينام و قوت
 نفسىندە مست ائدىجى عطىرلى ايلر
 باھار بىزە قۇناق گلىر
 دۇداقلارىندا شىرىن نغمەلر
 آيدىن بنىزىندە، تمىزلىك، طراوات
 اۆزىيىندە گۆزل دويغو، پاك نىت
 سسىندە سئوينج، حرارت و اولفت
 بهار بىزە قۇناق گلىر

اۋ، بىر سئوينج جارچىسى كىمى ھامىنى سسلەبىر

اۋنون، بعضاً ايچين - ايچين
 بعضاً گور - شينديرغى ياغيش لارى -
 چيركىن ليكلرى يۇيور، آپارير.
 و ماۋى گۇيدە چالارلى، رنگارنگ
 گۇى قۇزשאقلارى يارادير.
 بهار بيزه قۇناق گلىر
 قوش لارى يۇوالاريندان چيخارير،
 اوچماغا، سئومه يه، قاناد چالماغا دۇغرو چاغيرير
 و طبيعتده حيران انديجى بير ترپنيس يارادير
 بهار بيزه قۇناق گلىر
 دنيايمىزى قارا قيشين اليندن قۇزتارير
 قلبمىزى ايسينديرير، اۆز ييمىزى ايشيقلانديرير
 قارتميش^۱ قابىقلارى اۋوور، تۇكور
 قارانلىقلارى، دورغونلوقلارى^۲ ديبيندن سۇكور
 ايليق^۳ و روحلانديرىجى هولاردان
 و گۆنشىلى گۆن لردن خبر وئير.
 آيلى - اۋلدوزلو گئجه لرى يادا سالىر
 جانلارا، روحلارا، شيرين اومودلار جالايير^۴
 بهار بيزه قۇناق گلىر
 دورو، تمىز گۆز گويه بنزر اۆرك ايله -
 چاغلايان، دائما آخان و موسيقىلى بير آهنگ له
 عشق ايله، محبت ايله، سئوينچ ايله، طراوت ايله.
 گلين، بيز ده ايلك بهارا - خۇش گلدين! - دئيك
 و اۋنون قارشى سيندا حرمتله آيلىك!

***

^۱ - قارتميش: قۇجالميش، تزله ييىنى و طراوتىنى الدن وئرميش.

^۲ - دورغون: حركتسىز، ساكت، آخمايان، بير يترده دوران

^۳ - ايليق: آزاجيق اىستى، نه اىستى نه سۇيوق، حرارتجه يوموشاق.

^۴ - جالاماق: تۇكمك؛ سويو يتره جالادى.

چوخ اسكى چاغ، جوانلىقىدا ياردىغىم «باھار بايرامى» بۇئىماسىندىن بىر پارچا

باھار بايرامى

● ح. م. ساۋالان

يوردوموزا بەھار گلير	طبيعت اۋيانىر، ياشير
گئدىر سۇيوق، شاختالى گۆن	ھوالار دا ائلىقلاشير
قئزىشير تۇرپاق بۇغلانىر	جۆجرتى لىر ^۱ يارير اۋنو
نرگيز گۆلو اثركن چىخىب	دئىير چاتدى قىشىن سۇنو
آغاجلار دا لۇتايديلر	اۋشويوب يۇخلامىشىدىلار
بو باھارين گلەسىنە	اۋزلىرىن ساخلامىشىدىلار
چكىلىب ھامى سىس، دومان	بولود يۆك ائندىرىب، قاچير
يئنى حيات پايلاماغا	گۆنشىن دە اۋنون آچير
بىتگى لىردە يارپش گئدىر	باشلانير يئنى بىر حيات
قۇشلار سئوينجك، تلەسىر	يۇۋا قۇرور اۋلسون راحت
سئوينركن جۆتون قۇشوب	اكىنچى لىر سۆروب اكىر
چۇبانلار دا تئزدن دوروب	سۆروسون اۋتلاغا چكىر
بو نه ايشدير، بو نه اسرار!؟	طبيعت بۆتون دىيشير
بعضى داشلار دا تىرپنىر	چايلاردا سو داشير، شيشير
بو گۆزلىك، بو گۆل - چىچك	گئجە - گۆندوز بىر اۋلچودە
عطير ساچير هر يان بزەك	دىلكلر چۇخ، عۇمور گۆدە...

۱ - هر بىر چردەيىن و تومون چاتلايىب - چىرتدادىغىنا جۆجرتى و بىر از سونرا گۆرتى دئىرلر.

بئله قالماز

● ملا ۋلى ۋدادى

گل چكەمە جەھان قەيدىنى سەن، جان بئەلە قالماز^۱
 چۆخ آغلاما قان دېدە-ى گریان بئەلە قالماز
 گۈل ۋقتى كەچەر سئىر-ى گۈلۋەستان بئەلە قالماز
 ھەر لىھزە كۆنۈل خەرم ۋ خەندان بئەلە قالماز
 بىر جام يىتتەر ساقى كى، دۋۋران بئەلە قالماز
 تەن بىر گۈن اۋلار خاكىلە يەكسان بئەلە قالماز

از بىس بو جەمال اىچەرە كى، جانان اۋلا فانى
 بو شىۋەلە قەدى خەرامان اۋلا فانى
 بو گەردەن خەش، زەلف-ى پەرىشان اۋلا فانى
 بو اھسەن سۋرەتدە كى، انسان اۋلا فانى
 بىر جام يىتتەر ساقى كى، دۋۋران بئەلە قالماز
 تەن بىر گۈن اۋلار خاكىلە يەكسان بئەلە قالماز

يۈز مۇسەمەنى خەش - خەرم اۋلۇب ایللەر آچىلسا
 يۈز لالە بىتتەب سۋسەن ۋ سۋنۋبۇللەر آچىلسا
 يۈز باغ-ى جەھان تازەلەننەپ، گۈللەر آچىلسا
 كۈنلۈم كى آچىلماز نەجە مۇشگۈللەر آچىلسا
 بىر جام يىتتەر - ساقى كى، دۋۋران بئەلە قالماز
 تەن بىر گۈن اۋلار خاكىلە يەكسان بئەلە قالماز

۱- ۋدادى نەن بو پاراشىقلى مەسئەسى ۱۳۴۰ جى ایلدە ج. م. «ساۋالان»- ن تۈپلەيىپ
 بايدينى اىكى جەلدلىك «تەرانەلەر» كەتابىندەن گۈتۈرۈلمۈشۋور.

سلطان-ی جهان اولسا گئدر، جانہ اینانما
 بیر گۆن پوزولور شوکت-ی دیوانہ اینانما
 چۆن باقی دئییل، ملک-ی سلیمانہ اینانما
 بیر جام یئتیر ساقی کی، دؤوران بئله قالماز
 تن بیر گۆن اولار خاکیلہ یکسان بئله قالماز

آه آلدی منی درد-ی فراق و غم-ی حسرت
 سرمست و خراب ائتدی منی بادہ-ی حیرت
 بیر مهر و وفا ائتمہ لی یوخ کیم اولار رغبت
 فوت ائیلہ مه گل واریکن الدہ دم-ی فرصت
 بیر جام یئتیر ساقی کی، دؤوران بئله قالماز
 تن بیر گۆن اولار خاکیلہ یکسان بئله قالماز

فکر ائتسن اگر دهرین ایشی بحر-ی بلادیر
 بیر در-ی گرانمایہ سی مین جانہ بهادیر
 هر نقش بیر آئینہ-ی اثبات-ی خدادیر
 مقصود-ی دو عالم یئنہ تحصیل-ی رضادیر
 بیر جام یئتیر ساقی کی، دؤوران بئله قالماز
 تن بیر گۆن اولار خاکیلہ یکسان بئله قالماز

فہم ائیلہ «ودادی» کی، جهان بیر قوروسسدیر
 بیر دمده کئچر ائیلہ کی، فریاد-ی جرسدیر
 بو بزم-ی فناده بو نہ ہنگام-ی ہوسدیر؟
 گل، دورماکی عمرون کئچیر انجام-ی نفسدیر
 بیر جام یئتیر ساقی کی، دؤوران بئله قالماز
 تن بیر گۆن اولار خاکیلہ یکسان بئله قالماز

ايكى غزل

● محمد فضولى

كوھكن كۆند ائيله مېش بين تېشەيى بېر تاغىلن
 بن قۇپارىب سالمېشام بين تاغى بېر تىرناغىلن
 غم يۇلوندا بن قالىب گىتدىسە مجنون يۇخ عجب
 ساىرويا^۱ دۆشواردور ھم رھلىك ائتمك ساغىلن
 غم اوغورلار عشق بازارىندا نقدى عمرومو
 قىلماق اوّلماز سود سئودادە يامان اوړتاغىلن
 گردى راھىن وئرمسە گوژ ياشىنە تسكىن نۇلا؟
 توتماق اوّلماز بۇيلە سئىلابىن يۇلون سىرناغىلن
 رۇضەى كوئىندە بولموشدور فضولى بېر مقام
 كىم اوّنا جنت قوشو يىتمز بين ايل اوچماغىلن
 ***
 اى ملك سىما كى سندن اۋزگە حيراندىر سانا
 حق بىلىر انسان دئمز ھر كىم كى انساندىر سانا
 وئرمەين جانين سانا بولماز حىياتى جاودان
 زندەى جاويد اوّنا دئرلر كى، قرباندىر سانا
 عالمى پروانەى شمعى جمالىن قىلدى عشق
 جانى عالمسن، فدا ھر لحظە بين جاندىر سانا
 عاشىقە شوقونلە جان وئرمك سانا مشكل دئىيل
 چۆن مسىحى وقتسن، جان وئرمك آساندىر رسانا
 چىخما يارىم گىجەلر، اغيار طعنيندن ساغىن!
 سن منە اوجى ملاحظسن، بو نقصاندىر سانا

پادشاهيم ظلم ائديب عاشيق سانا ظالم دئميش
 خوب اولانلاردان يامان گلمز بو بهتاندير سانا
 اي فضولى خوب اولانلاردان تغافل دور يامان
 گر جفا هم گلسه اولنلاردان، بير احساندير سانا
 ***

من جهان ملكونده مطلق، دؤغرو حالت گؤرمهديم
 هر نه گؤردوم آيرى گؤردوم، اؤزگه بابت گؤرمهديم
 اشنالر اختلاطينده صداقت گؤرمهديم
 بيعت و اقرار و ايمان و ديانت گؤرمهديم
 بى وفادن لاجرم، تحصيل حاجت گؤرمهديم.

«ملاپناه واقف»

***

ياز اؤز يئرینده

● اکبر ستارى «قیزیل قلم»

عشوه اؤز يئرینده، ناز اؤز يئرینده
 پاییز اؤز يئرینده، یاز اؤز يئرینده
 گؤزین آرتیـرار گؤزلیینی
 فصللر هامیسی گؤزلی والله

دئیـر لر محبت گؤزه باغلی دی
 سؤزون ده رشتهسی سـازا باغلی دی
 سازین دا گؤز لری سـؤزه باغلی دی
 آواز اؤز يئرینده، ساز اؤز يئرینده

صبر اولسا هر ایشده، گؤرونمز زیان
 عاشق سان، شاعرسان صبر ائيله، دایان
 گۆن بولود آلتیندان اولاجاق عیان
 اوخو اؤز يئرینده، یاز اؤز يئرینده ا

شکر ائيله نعمته هر نفس، هر دم
 سن ده سؤز بولاغین آی «قیزیل قلم»،
 قوی کرم صاحبی ائيله سین کرم
 آریت اؤز يئرینده، قاز اؤز يئرینده!

Qardaşıma

●Həsən Məcizadə (Savalan)

Nə ağır qussə, ağır qəmlər fələk verdi bizə
 Özü düşsün belə qəm- qussəyə yansın ciyəri
 Nə deyim, zəhnim itib, həm pozulub əngizə
 Bilmirəm qardaş axı növhə qılım mən nələri

Bir ömür həsrətilə ahilə yandıq, yaşadığ
 Gün, ay, il nisgil¹ ilə keçdi, usandıq² yaşadığ
 Bizə göz əydi fələk, biz dəxi qandıq, yaşadığ
 Nə yazıb yandığımın yox eləbil bir kəsəri

Tanrıdan yaxşı gələn lütfü, fələk tərsə sayır³
 Neylirik biz ona ya rəbb?! O bizə qəm qalayır
 Qara günlə bizi dinc qoymur o, sancır, dalayır⁴
 Bunu ki mən yazıram, mində birindən öteri⁵

Sonu yox ayrılığa qardaş ürəkdən yanaram
 Yanaram gör ki necə qıvrılaram, qorsanaram⁶

Səndən ötrü dirilik bizlərə day oldu haram
 Sənilə getdi gülüm yox yaşamın bir dəyəri

Qardaşım sən sağığın əyyamımız əyyamıdı
 Üz güləş, içdə duman- döp- doluca alamıdı⁷
 Dərdilər kamin alıb, mən demirəm nakamıdı
 Kam da kim kam deyil heç, bir azacıq, muxtəsəri

Sənə rəhmət dilirəm, əhl-i əyalın başı sağ
 Bu fəna yerdə hamı beşcə gün olmuşsa qonaq
 Bacı- qardaş, elimiz olsun acı gündən uzaq
 Dözümü tanrı verə həm sora bu qəm- kədəri

30- 12- 2012

¹ - Nisgil: Ürəkdə məmnunsuzluq, üzüntü, qəm- qussə.

² - Usandıq: Bezdik, bıxdıq, üzüldük .

³ - Tərsə sayır: Allahın yaxşı verdiyini pisə, acıya çevirir

⁴ - dalayır: tikan və iynəsini batırır.

⁵ - Göz ucu, az, cüzi.

⁶ - Yanıb qıvrılaram.

⁷ - Alam= Ələmlər, dərdlər

Ömrünü xalqına həsr edən vətən sevdalısı

●Dr. Pərvanə Məmmədli

Renesans dövrünün ziyalıların xatırladın doktor Cavad Heyət

Doktor Cavad Heyət nədənsə ötən əsrin əvvəllərində millətin nicati yolunda yorulmadan mücadilə edən ziyalıları xatırladı bizlərə. O, Vətənin Güneyində Mirzə Cəlil kimi xalqını "dilsizlikdən" qurtarmağa, Sabir sayaqı "xabi-qəflətdən" oyatmağa, Əli Bəy Hüseynzadə təkin "ümmətdən millətə" keçməyə, Əhməd Ağaoğlu kimi milli haqlara və əsil islami dəyərlərə yiyələnməyə səsləyir.

Adları qeyd olunan bu nurlu ziyalılardan biri. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda ilk mətbu orqanının yaradıcısı Həsən bəy Zərdabının xidmətlərini qeyd edib belə yazmışdı; "Aləmi islam qaranlıqlar içərisində qaldığı zaman, bu adam əlinə məşəl alıb bu qaranlığı işıqlandırmağa çalışdı. O məşəl nə idi? Əvvəlinci mətbu kəlam idi.

Cavad Heyət "fenomeninin varlığı olan "Varlıq" dərgisi

Bu gün "Aləmi-islamın qaranlıqlarını işıqlandıran məşəli doktor Cavad Heyət ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq gəzdirir. O məşəl 32 ildən bəri Tehrandə nəşr olunan "Varlıq" jurnalıdır. Bizlərə, yəni quzeylilərə üç on il bir dərgini çıxarmaq asan görünə bilər. Amma kifayət qədər tibb sahəsində dünya nüfuzu qazanmış (Fransa cərrahlıq Akademiyasının üzvü, Dünya Cərrahlar Cəmiyyətinin İran təmsilçisi, siyahını çox uzatmaq olar) bir ziyalının ömrünün 5-ci onilindən başlayaraq paralel şəkildə tamamilə başqa bir sahədə, özü də adi ölkələrin birində deyil, siyasi, ziddiyət və gərginliklərdən heç zaman xali olmayan bir ölkədə fəaliyyət göstərməsinə çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Özünün dediyi kimi daxildən gələn mənəvi ehtiyacdən doğub bu istək, 32 ildir ki, öz vəsaiti ilə çıxardığı bu dərgi vasitəsilə İran türklərinə aşırı Pəhləvi dönəmində uzun illər az qala yadırgadıqları ana dilini yenidən öyrədib, milli mədəniyyətə, tarixə sahib çıxmağa çağırır, milli kimliyi tanıdır Cavad Heyət.

Cavad Heyət kimi dünya şöhrətli cərrahın, türk dünyasında böyük nüfuz qazanmış böyük şəxsiyyətin. Hərtərəfli savada, geniş erudisiyaya malik olan ziyalı-vətəndaşın varlığının varlığı olan "Varlıq" dərgisi. 30 ildən artıq bir zaman ərzində İranda Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının yaşadılması, «Varlıq» dərgisinin onun yaradıcısı Cavad Heyətin adı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olub.

İran ədliyyəsinin qurucularından biri, Osmanlıların "İttihadi islam" cəmiyyətinin İran təmsilçisi Əli Heyətin oğlu Cavad

Doktor Cavad Heyət 86 il bundan əvvəl may ayının 24-də Təbrizdə soylu, əsli-nəcəbəti ilə seçilən bir ailədə doğulub. Böyük alim və ruhani olan atası Əli Heyət Məşrutə inqilabının iştirakçısı və İran ədliyyəsinin qurucularından olub. Anası isə Hacı Mirzə Məhəmməd Müctəhidi Təbrizinin qızı idi. Şərqi Nəcəf, Qahirə və İstanbul kimi elm və təhsil mərkəzlərində oxuyub araşdırmalar aparən atası Əli Heyət 30 il İran ədliyyəsində işləmiş, müəyyən dövrlərdə İranın Baş prokuroru seçilib, ədliyyə naziri olur. Birinci Dünya savaşı illərində (1918) Osmanlılarla birlikdə "İttihadi-islam" cəmiyyətini qurur və İran tərəfindən cəmiyyətin rəhbəri olaraq fəaliyyətə başlayır. 1919-cu ildə bu cəmiyyət naxçıvanlıları ermənilərin şiddətli basqınlarından qurtara bilir. Xalqı bu tayda – Naxçıvanda erməni təcavüzündən o tayda isə dəfələrlə şah qırğınlarından qoruyan atasının – Əli Heyətin bu mötəbər missiyasını o heç vaxt unutmur. Doktor Cavad Heyət Mirzə Əli Heyətin yalnız oğlu deyil, həm də yaxşı tələbəsi olur, türklük şüurunu da ilk dəfə ondan alır. Atasının dövlət məmuru kimi tez-tez iş yeri dəyişdirildiyindən Cavad ilk orta və lisey təhsilini Həmədan, Təbriz və Tehran kimi şəhərlərdə alır. Sonra Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Daha sonra İstanbulda təhsilini davam etdirib tibb doktoru olur, ardınca Parisə gedib cərrahlıq ixtisasını tamamlayır.

İranda ilk dəfə ürək cərrahiyyəsi və böyrək köçürmə əməliyyatların aparən pioner cərrah

İranda az bir zamanda pioner cərrah kimi tanınaraq ilk dəfə açıq ürək cərrahiyyəsi (1968) və böyrək köçürmə(1969) əməliyyatlarını aparır.

12 il "Daneşe pezeşki" ("Tibbi bilik") jurnalını nəşr etdirir. Jurnalda onun 70-ə yaxın elmi məqaləsi yayınlanır. 1976-cı ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi səltənətinin 50-ci və İran şahlarının 2500 ildönümü ilə bağlı yazı yayınlamadığı səbəbindən jurnal SAVAK(İranda Təhlükəsizlik Orqanı) tərəfindən qapadılır.

Cavad Heyət bütün həyatını və fəaliyyətini əsasən cərrahlığa, həmin sahə üzrə araşdırmalara sərf edərək İranda nəzəri və eksperimental cərrahiyyənin əsasını qoyur. Elmi-nəzəri və əməli uğurlarına görə 1983-cü ildə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilir. Uzun illər Tehran Azad İslam Universitetinin Cərrahlıq kafedrasının müdiri və Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin İran nümayəndəsi olur. Bütün bu şərəfli və nadir uğurlarla yanaşı C. Heyət millət sevdahısı, Əli Heyətin oğludur. Doktor Cavad Heyətdə məhz irsən qazandığı vətən təəssübkeşliyi və əlbəttə, humanizm güclü olduğu üçündür ki, son 20 ildə Şimali Azərbaycanda xalqın başına gətirilən müsibətlər, Qarabağ sindromu ilə həyata keçirilən azərbaycanlıların soyqırımı bu narahat ürəyin sahibinə dinclik vermir. Həmin milli faciənin qarşısının alınması üçün hər vasitəyə əl atan, İranda Qarabağ Müsəlmanlarına Yardım

Komitəsinin sədri Cavad Heyət dünyanın bəzi dövlət başçalarına, o sıradan İran və Türkiyə prezidentlərinə müraciətdən belə çəkinməmişdir.

"Öldürülənlərin Şərqisi" eserindəki doktor Cudi

C. Heyətin İranda bir çox türk aydınlarının boynunda haqqı az olmayıb, Yeri gələndə onlara təbib kimi qulluq göstərib, Sağaldıb, bəzən də türkcə yazıb yaratmağa yönəldib, həvəsləndirib. Doktor Heyət Pəhləvi rejimi ilə silahlı savaşda yaralanan, İranda modern şəri formalaşdırıcılardan biri, istedadlı şair Əlirza Nabdilin(Oxtay) son anlarını görüb, təsəlli verib yaralarını sarıyıb. Digər iki həmyerlisi, ömrünün sonralarında Fransada yaşayıb yaradan istedadlı nasir,dramaturq Qulamrza Saedi və bu gün Kanadada dissident yazar kimi yaşayıb ədəbi fəaliyyət göstərən, dəfələrlə Nobel mükafatına təqdim olunan ünlü yazar, Tənqidçi Rza Bərahəni ilə dostluq etmiş, onlara əsərlərini türkcə yazmağı tövsiyyə etmişdi, Doktor Heyətin həyata 29 yaşında göz yummuş yuxarında adı çəkilən Ə. Oxtayla bağlı söylədiyi xatirələr və onunla xəstəxanadakı buluşmaları Rza Bərahəninin yazdığı "Öldürülənlərin Şərqisi" adlı romanında əks olunub. Bu romanda doktor Cavad Heyət doktor Cudi kimi təsvir olunub. (Sonuncu bilgiyə Güntay Gəncəlpın bir yazısında rast gəldim-P.m.) Əsərlərinin yalnız cüzi hissəsi ana dilində olsa da bu iki ünlü yazarın əsərlərinə həmişə türklük ruhu hakim olub, bu ruh onların yaratdıqları qəhrəmanların xarakterində, təfəkkür və davranışında aydın sezilib. M. Şəhriyarla, Səhəndlə məslək və könül yoldaşı olan doktor Heyət onları da ana dilində yazmağa təşviq edib. Şəhriyar məşhur azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirdən sonra onu Təbrizdən Tehrana çağırıb. 6 ay ərzində evinin bir qatını ona ayırıb onunla hörmətli qonagi və pasienti kimi ilgənib.

Süleyman Dəmirələ yazılan kədər dolu tarixi məktub

Onun 1993-cü ildə böyük ürək ağrısı ilə Türkiyənin sabiq prezidenti cənab Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubdakı bu sözləri həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil: "Mən bu sətirləri göz yaşlarımın qarşısını ala bilmədən yazıram və bu Anda allah-təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm" Cavad Heyət həmin məktubda Azərbaycanı düşdüyü indiki fəlakətli vəziyyətdən çıxarmaq üçün səyləri gücləndirməyə, "böyük dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında azərbaycanlıları müdafiə edib soyqırımına mane olmağa çağırır.

Doktor Cavad Heyət və eləcə də digər müəlliflərin Şimalla bağlı yazılarında Qarabağ (onun tarixi və indiki fəlakətli vəziyyəti, o cümlədən qaçqınlar məsələsi) problemi və 20 Yanvar faciəsi dərginin aparıcı və ən yangılı mövzularındandır.

Yazının əvvəlində xatırlanan Süleyman Dəmirələ açıq məktubu xalqına qurtuluş yolları arayan vətəndaş yazıcının arxasında böyük dövlətlərin durduğu erməni işğalına qarşı dünya ictimaiyyətinə etiraz səs

və ədalətli tələblərinin ifadəsidir. Məktubda azərbaycanlıların başına gətirilən bugünkü faciələr açıqlanır və göstərilir ki, “məmləkətimizin başına gətirilən bu faciə böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında dolanan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən” açılmışdır. “Şəxsən Süleyman Dəmirələ ünvanlanmış və surəti xarici işlər naziri doktor Əliəkbər Vilayətiyə göndərilmiş olsa da, əslində həmin açıq məktubun müraciət obyektı qat-qat genişdir. Müraciətdə deyilir: “Silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalqızını buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə tamaşaçıyıq qalacağıq? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət, insanlığa yaraşarmı?”

20 Yanvar faciəsini Cənubda, eləcə də Tehranda azərbaycanlılar milli fəlakət, milli faciə kimi qarşıladılar. Güney Azərbaycandakı bu kədər və iztirabların əks-sədasını “Varlıq”ın səhifələrində tapırıq. Dərgi yazırdı: “Ölkənin namuslu xalqının uzun əsrlərdən baş alıb gələn millitarixi istəklərinə ədalət və məntiq ilə cavab vermək yerinə güllə və tankla cavab verildi. . . .”

Qeyd etmək zəruridir ki, sevincli və fərəhli günlərdə də doktor C. Heyət öz quzeyli qardaşlarının yanında idi.

Güneydə Azərbaycan dil və milli mədəniyyətinin qoruyucusu olan dərgi

Doktor Cavad Heyətin azərbaycançılığı, bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi missiyasını düzgün hiss etməsi, nəhayət, onun bu mənəvi sərəvəti bütün xalqın malı etmək uğrunda mübarizəsi tam gücü və dolğunluğu ilə ustadın dərc etdiyi “Varlıq” jurnalı və bu dərginin nəşrində öz təcəssümünü tapmışdır.

1978-1979-cu illər İran inqilabının qələbəsindən və İran İslam Cümhuriyyətinin (İİC) elan edilməsindən dərhal sonra – 1979-cu ilin aprelindən nəşrə başlayan “Varlıq” jurnalı və bu dərginin səhifələrində özünə yol açmış Cavad Heyət publisistikasının aparıcı və daimi istiqamətləri şahlıq istibdadının qadağalarından sonra bərpa və yardıma böyük ehtiyacı olan Güney Azərbaycandakı mədəni həyatın bütün sahələr üzrə inkişaf yollarının hamarlanması məsələləri və onun bölünməz mədəniyyətinin problemləridir.

Pəhləvi diktaturası dövründə açıq assimilyasiya siyasəti tüğyan etdiyi vaxtlarda, xüsusilə Güney Azərbaycanda 1945-1946-cı illər və 1951-1953-cü illər milli azadlıq və demokratik hərəkətləri yatırıldıqdan sonra ölkədə Azərbaycanlıların milli varlığını, onların dilini, ədəbiyyatını qoruyan və yaşadan başlıca amilin xalqın folklor yaradıcılığı olduğunu nəzərə alsaq, həmin dövrdə M. Ə. Fərzanə və bir sıra digərlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı, başqa sözlə, ağız ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb saxlamaq, qismən də olsa, nəşr etmək sahəsində fəaliyyəti böyük fədakarlıq idi və ilk saylarından “Varlıq”ın səhifələrində həmin

müəlliflərin bu sahədə araşdırmalarının tədricən oxuculara çatdırılması özü xalq qarşısında böyük xidmətdir.

"Cavad Heyətin Varlıq" dərgisi Azərbaycanın müasir həyatında bir hadisədir. Onun fəaliyyəti həm İranda, həm də Quzey Azərbaycandakı azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Cənubda və Şimalda da 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən vüsət almış milli azadlıq və demokratik hərəkatımızın köklərindən bir qismi də "Varlıq"a, onun nəşri və yazarı – bir sözlə, canı və ruhu Cavad Heyətə gedib çıxır.

"Varlıq"da, xüsusilə məhz Cavad Heyətin özünün məqalələrində bütöv Azərbaycan xalqının milli dediyimiz həmin şüurunun qidalandıra biləcək mövzuların əksəriyyətinə toxunulmuşdur. "Varlıq" jurnalının 20 ildə çıxan saylarını araşdıran və bununla bağlı ayrıca ilk dəfə elmi monoqrafik kitab nəşr edən- təqdim olunan yazının müəllifinin bu fikri söyləməyə yəqin ki, qətiyyəti çatır) Bu məqalələrdə doktor Cavad Heyət həm dilçi, həm də tarixçi kimi görünür. O, Azərbaycan dil, ədəbiyyat və tarixinə olan marağını belə açıqlayır. "İstanbulda tibb tələbəsi ikən türk ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlandım. Türk tələbələri tarixlərini və milli ədəbiyyatlarını çox yaxşı bilirdilər. Bu, mənə qibtə hissi oyadırdı. Və tarixi və ədəbiyyat tarixlərini oxumağa başladım. . . " . . . inqilabdan sonra ana dilimizdə kitab və mətbuat nəşr etmək azad olduğu üçün "Varlıq" dərgisini çıxartmaq şərəfi mənə qismət oldu. Əlbəttə, biz bu işi yazıçılar həyatımızı təşkil edən bir neçə qələmdaşımızla aparmışıq".

C. Heyətin elmi-publisistik fəaliyyətində İranda Azərbaycan tarixini məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdıran, dünya ictimai fikrini azdırmağa çalışaraq xalqımızın tarixi ilə əlaqədar əsassız iddialar irəli sürən müxtəlif fikir sahibləri ilə cəsarətli mübarizə mühüm yer tutur.

Cavad Heyətin ədəbiyyatla bağlı araşdırmaları

"Varlıq" dərgisinin yarandığı illərdə mənəvi cəhətdən yaşamaq və ya məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan xalqın söz meydanına böyük ehtiyac vardı. "Varlıq" bunu xalqına aşılamaq üçün yarandı. Fars dilində tənsil almış azərbaycanlılara öz dillərində oxumaq asan deyildi. Ona görə də yaradılmış nəşriyyə ikidilli oldu

"Varlıq" nəşr olunan vaxtlarda Azərbaycan türkcəsində ədəbi dilə yazanları, danışanları barmaqla saymaq olardı. Bu yolda dərgi örnək rolunu oynamağa başladı. Ana dilini ancaq evdə, ailə çərçivəsində eşidən və bilən oxucular üçün bu dərgi həm əlifbanı, həm də bədii ədəbiyyatı əvəz etməyə başladı. Bu jurnal ikiye bölünmüş xalqın mədəni və bədii təfəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynadı.

Doktor Cavad Heyət kitablarında da eyni ədəbi tarixi missiyanı həyata keçirib. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış" adlı əsərində C. Heyət XIII əsrdən müasir dövrədək Azərbaycan ədəbiyyatının şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Doktor bu kitabı, əsasən,

Şimal ədəbiyyatını İran azərbaycanlılarına yığcam şəkildə təqdim etmək məqsədi ilə yazmışdır. C. Heyət bunu da etiraf edib söyləyir ki, əsərin mükəmməl və ya kafi olması bəhs mövzusu deyildir. Məqsəd xalq ədiblərlə daha yaxından tanış etmək və ədəbiyyatımız barədə bir fikir söyləməkdir. . .

Sonralar dil tarixi ilə ciddi məşğul olarkən o, Cənubda yaradılan ədəbiyyatla, türk xalqlarının qədim müştərək folkloru, yazılı ədəbiyyatı və əski türk şairləri ilə hərtərəfli məşğul olmaq zərurəti hiss edir. Araşdırma zamanı Azərbaycan, İran, Türkiyə ilə bərabər Avropada nəşr olunmuş qaynaqlara, kitablara dövrü mətbuata, əlyazmalarına istinad edir. Doğma türkcədən başqa fars, ərəb, fransız dillərini də mükəmməl bilməsi tədqiqatçı alimə Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına dair çox maraqlı və dəyərli faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Ona görə də Cavad Heyətin ədəbiyyat tarixi kitablarında adlarına ya az, ya da heç təsadüf etmədiyimiz şairlərə, ümumiyyətlə ədəbi tariximiz üçün çox dəyərli məlumatlara, mənbələrə rast gəlmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu əsərdə, Bakıda indiyə qədər çap edilməmiş, ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməyən Şeyx Əlvan Şirazi, Qazi Abdulla xan, Təbrizli Kəlbəli, Şah Abbas Sani, Tərzi Əfşar, Dərüni, Matəmi, Mustafa Qulu xan və onlarla başqa şairlərimiz haqqında da məlumat verilir.

Bu şairlərin əksəriyyəti vaxtilə azərbaycandan şərq ölkələrinə, xüsusilə Türkiyəyə mühacirət edənlərdir. Təəssüf ki ədəbiyyat tarixi mənbələrində bu məsələyə diqqət yetirilməyib.

Təbii ki, Doktor Cavad Heyət yuxarıda adı çəkilən məqalələrində zəngin azərbaycan ədəbiyyatını tam əhatə edə bilməzdi. Onun özünün də qeyd etdiyi kimi, əsas məqsədi cənubi oxucuları azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış etmək olmuşdur. Bununla belə demək lazımdır ki, bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq qeyd etdiyimiz kimi doktor C. Heyət azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmış və əsas üstünlüyü şairlərin doğulduğu, yaşayıb yaratdığı məkan faktorundan çox, onlının hansı dildə yazıb yaratdığına, yeni dil faktoruna vermişdir.

Cavad Heyətin klasik irsin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri professionallığı, mənbələrə dərinlən bələdliyi, obyektiv yanaşma tərzii ilə seçilir. Varlıq dərgisi isə azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşrində, yeni- yeni xalq sənətkarlarının üzə çıxarılmasında, Azərbaycan klasik ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğində bir araşdırma mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir.

C. Heyətin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” əsərində Azərbaycan folkloru geniş tədqiq olunur. Onun “Ədəbiyyatşünaslıq” kitabında və bu sahə ilə bağlı tədqiqatlarında isə müəllifin Avropa, Şərq və rus ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsinə bələdliyi bariz hiss olunur və bu onun ədəbiyyatşünas kimi tədqiqatlarına yenilik gətirir. Cavad Heyətin folklor araşdırmaları folklor mövzusunun ən aparıcı istiqamətlərindən biridir. C. Heyət “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı yazılarında çoxlu yeni dəyərli fikirlər irəli sürür. “Varlıq”da “Dədə Qorqud” abidəsinə geniş yer

verilməsi Cənubda folklorşünaslığın inkişafına müəyyən dərəcədə təkan vermişdir. Sovet dönməində xüsusən də türkcülükə bağlı digər tarixi abidələr kimi vulqar sosioloji yanaşma nəticəsində “Dədə Qorqud” da ziyanlı bir ədəbi mənbə hesab olunurdu. Lakin bütün türkdilli xalqların dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin beşiyi başında duran və bu dastanların sistemli tədqiqi nəticəsində Şimalda qorqudşünaslıq xüsusi elmi sahə kimi diqqəti cəlb etməyə başladı. Xatırladım ki, bu abidələr Cənubda hələ ötən əsrdə 40-cı illərin əvvəllərindən mətbuatda – ADF-nin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin səhifəsinə çıxmışdı. (Şimalda repressiya dalğasının hələ də əsdiyi o illərdə tək bir “türk” kəlməsinə görə ən azından Sibirə sürgün olunurdular-P. M.). “Varlıq”da bu yazılara müəyyən yer ayrılıb, ən görkəmli dilçi, folklorçu və etnoqraf alimlərin yazıları dərc edilib. Lakin həmkarlarından fərqli olaraq öz tədqiqatında Cavad Heyət bu dastanların Cənubi Azərbaycan tarixi-coğrafi məkanı ilə bağlı tərəflərinə xüsusi diqqət ayırmışdır.

Cavad Heyətin xalqa “əbavü əcdadını” tanıdan məşhur kitabı

İranda sonuncu inqilabdan sonra Azərbaycan dilinin elmi tarixi ilə doktor Cavad Heyət və doktor Həmid Nitqi məşğul olurdular. C. Heyət fars dilində çap etdirdiyi “Türk dilinin tarixi və ləhcələri” əsərini Pəhləvi rejimi zamanı İran dilçilik elminin və hakim ideologiyanın Azərbaycan dilinin özünəməxsus müstəqil və zəngin bir dil olmasını inkar etməsinə cavab olaraq yazmışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsrin əvvəllərində publisist Mais Əlizadənin təbirincə desək, “İran türkləri” terminini dünyanın siyasət müntəxəbatına daxil etmişdisə, əsrin sonunda doktor Cavad Heyət əsasən İranda yaşayan türklərin danışdığı ləhcələri tədqiq edən “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” kitabını dünyanın türkologiya tarixinə daxil etdi. Sonuncu kitab İranda türkologiyanın təməlini qoydu və necə deyərlər, xalqa “əbavü əcdadını” tanıtdırdı.

Mahmud Kaşqarının təxminən 950 il öncə yazdığı “Divani lüğəti türk”, Əlişir Nəvainin isə 500 il bundan qabaq qələmə aldığı “Mühakimətül-lüğəteyn” əsərlərinin davamı olaraq Cavad Heyət Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik zənginliyini və onun bəzi üstünlüklərini göstərmək üçün iki dilin- azərbaycan türkcəsi və fars dilinin müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş “Müqayisətül lüğəteyn” əsərini yazdı. Məqsəd bu oldu ki, müxtəlif səbəblər ucbatından əsərlərini farsca yazan və farsca yazmağa meylli olan həmvətənlərinə Azərbaycan-türk dilinin daha böyük üstünlüklərə malik olduğunu göstərsin və onları doğma dildə yazıb yaratmağa təşviq etsin, həvəsləndirsin

C. Heyət bu iki əsərində İranın fars şovinistlərinə cavab olaraq Azərbaycan xalqının etnik və dil cəhətdən türk soyuna mənsubluğunu tutarlı örnəklərlə izah edib, bu xalqın dil, mədəniyyət, eləcə də etnik baxımdan türk xalqları qrupuna daxil olduğunu əsaslandırır.

Türklərin tarixi və ədəbi abidələri sırasında araşdırmaları

C. Heyətin yazılan icərisində Azərbaycan tarixi problemləri də özünəməxsus yer tutur. Bu jurnalın səhifələrində Azərbaycanın tarixi keçmisi ilə bağlı olan bir çox məsələlərə toxunulması, mühüm problemlərin qoyulması özü milli oyanışı qidalandırmışdır. Bu yazılar içərisində Azərbaycan tarixinin ən mühüm düyün nöqtəsi olan oğuzlara tarix boyu ölkəmizə gəlişi probleminə həsr edilmiş məqalələr xüsusi diqqət cəkir.

«Varlıq» dərgisi ümumiyyətlə folklor, türk xalqlarının mifologiyası, tarixi, mənəvi varlığı klassik ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırma mərkəzlərindən biri sayıla bilər. Türklərin tarixi təşəkkülü, türk dünyagörüsü və mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasında yeri, rolu haqqında silsilə tədqiqatlara öz səhifələrində yer ayırması «Varlıq» dərgisinin böyük tarixi xidmətləridir. Hələ Şimalda bu tipli tədqiqatların geniş vüsət almadığı bir vaxtda Cavad Heyətin türk dövlətləri, türk xalqları haqqında böyük informasiya tutumu olan məqalələrinin nəşri milli mənəviyyatımızın öz kökü, əsli ilə ilişgilərini üzə çıxartmaqda böyük rol oynayıb.

Qədim türk ədəbi nümunələri, yazılı qaynaqları haqqında Cavad Heyətin tədqiqatları ana ədəbiyyatımızın tarixi kökləri barədə də zəngin məlumat verir. Cavad Heyətin bu səpgili araşdırmaları “türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” adı ilə Bakıda nəşr olunandan sonra «Varlığın» tarixi, ictimai və milli-mənəvi çəkisi haqqında təsəvvürlər daha da zənginləşdi. Əslində şovinst siyasət yeridən məmləkətdə bu tipli tədqiqatların nəşr edilməsi, Cənubda yaşayan soydaşlarımızın öz tarixi kökünə qayıdışı üçün zəmin hazırlayırdı. Şimalda isə uzun müddət türk xalqlarının tarixi birtərəfli, səthi öyrənilmiş və nəzəri baxımdan məlum qəliblərə əsaslanıb.

Cavad Heyətin, ümumilikdə isə «Varlığın» bu istiqamətdəki fəaliyyəti Azərbaycan türkləri üçün öz tarixlərini öyrənməkdə zəngin məlumat, informasiya vermək baxımından qiymətlidir. Cavad Heyətin türk tarixinə dair araşdırmalarında Azərbaycan faktoru əsas yer tutur.

Tədqiqatçı Azərbaycan xalqının türk xalqlarından biri, Azərbaycan mədəniyyətinin isə vahid, bölünməz ümümtürk mədəniyyətinin ancaq bir hissəsi olduğu qənaətindədir. Cavad Heyətin əsaslandığı ümümtürk ədəbiyyatı konsepsiyası hələ 1920 – ci ilə qədər Əmin Abid, Abdulla Şayıq, İsmayıl Hikmət, Fuad Köprülü kimi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən qəbul edilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı Ümümtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatını ümümtürk ədəbiyyatı kontekstində öyrənmək baxımından “Varlıq”da klassik irsləbağlı dərc edilmiş araşdırmalar da diqqətə layiqdir. Bu araşdırmalar sırasında əhatəli olması və ümumiləşdirmə dəyəri ilə Cavad heyətin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatları xüsusi yer tutur.

Cavad Heyətın ən böyük əsəri – “Varlıq”

Cavad Heyət Şimal və Cənubdan asılı olmayaraq, bütöv Azərbaycanın dərd-sərinə səs verir. Bununla belə o, hər bir taya ayrılıqda aid olan problemləri də qəlbindən keçirərək onlarla yaşayır. Hələ sərhədlərin bağlı olduğu 1982-ci illərin qeydlərindən aydın olur ki, bu problemlərin mərkəzində onun üçün xalqımızın ən böyük faciəsi – 200 ilə yaxın olan ayrılıq dərdi durur. O yazır: “Biz bir elin övladları olduğumuz halda tarixin yaratdığı faciədən sonra 150 ildən bəri ölkələrimiz ayrıldığı üçün taleyimiz və problemlərimiz də ayrı-ayrı olmuşdur. Hələ XX əsrdə, yəni insanlar fəzaya və aya gedən əsrdə aramıza aşılmaz sərhədlər də çəkilmişdir”

Cənubla bağlı isə doktor Cavad Heyət 1978-1979-cu illər inqilabından sonra özünü daha böyük məsuliyyət və vəzifələr qarşısında hiss etmişdir. Qarşıda uzun illər Pəhləvi hakimiyyətinin azərbaycanlıları farslaşdırmaq siyasəti nəticəsində xalqın öz sırf milli-mənəvi inkişafından məhrum edilmiş bu böyük hissəsinin mədəni həyatının bütün sahələri üzrə inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması kimi mühüm məsələlər dururdu. Azərbaycanın vahid tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti xalqa çatdırılmalı, yazılı və ədəbi dilin formalaşması sahəsində çətin və mürəkkəb iş görülməli idi. Bütün bu işlərin ağırlığını Cavad Heyət öz üzərinə götürməklə yuxarıda adları çəkilən məslək, amal dostlarının birgə fəaliyyəti ilə qarşısında duran məsul işə başladı. “Varlıq” dərgisinin nəşri bu məsuliyyətli işin başlanğıcı idi.

Cənubi azərbaycanlıları özünə tanıtdırmaq, onları öz vətən mədəniyyətinin sahibi etmək işində ilk addım kimi ana dili problemini həll etmək zəruri idi. Cənubi Azərbaycanın qocaman yazıçı və şairi Həbib Sahirin dediyi kimi, xalqa “inqilabdan sonra verilmiş nisbi bir azadlıqdan” istifadə edərək, ilk növbədə, Cavad Heyət və Həmid Nitqi bir çox uğurlar qazana bildilər. Lakin ən çətin məsələ etnik dillərin statusunun müəyyən edilməsi idi.

Cavad Heyət özü “Varlıq”ın ilk saylarından məhəlli (milli) dillərin yerlərdə qeyri fars əhalinin ana dili kimi məktəblərdə azad şəkildə tədris olunmasını irəli sürmüşdü. Azərbaycanlı ziyalıların böyük bir dəstəsinin ümumi rəyini bildiren və bu qəbildən olan digər tələblər İİC Əsas Qanununda (Konstitusiyasında) öz əksini çox məhdud şəkildə tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın XV maddəsində milli dillərdən danışıldıqda qeyd olunur ki, məktəblərdə fars dili ilə yanaşı milli ədəbiyyatların tədrisi azaddır. Aydınır ki, bu məhdud hüquq milli məktəblərdə, o sıracan Azərbaycan məktəblərində yalnız ana dili və ədəbiyyatının tədrisinə aiddir, təhsilin ana dilində aparılmasına isə imkan vermir. Qabaqcıl ziyahlar tərəfindən Azərbaycan dilinin Azərbaycan xalqının rəsmi dili hesab edilməsi, İran universitetlərində Azərbaycan dilinin rəsmən tanınması, onlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehranda ikidilli

məktəblərin açılması və dərs kitablarının hazırlanması haqqında haqlı tələbləri isə əslində cavabsız qalıb. XV maddənin göstərilən məhdud imkanından belə real istifadə olunmayıb.

Göstərilən tələblər həyata keçirilməsə də, qabaqcıl ziyalıların ön cərgəsində gedən Cavad Heyət və "Varlıq" dərgisi bu sahədə öz işini və tədbirlərini davam etdirib. Azərbaycanın milli mədəni ehtiyaclarından bəhs edən türkdilli dərgilər artıq 1982-ci ildən etibarən bağlandığı halda, bunlardan təkə "Varlıq"ın öz fəaliyyətini bu günədək davam etdirməsini nəzərə alsaq, onun naşir və yazarlarının üzərinə nə dərəcədə böyük məsuliyyət düşdüyünü təsəvvür etmək olar. Vaxtaşırı öz xəbis niyyətlərini bürüzə verən paniranistlər Cavad Heyətin yeni-yeni yazılarında öz layiqli cavablarını alırlar.

Beləliklə, hörmətli alim doktor Cavad Heyətin elmi-publisistik fəaliyyətindəki bir sıra yazılara, onlardakı bəzi mühüm məsələlərə salınan öləri nəzər, onlara verilən qısa şərhlər belə ustadın bütöv Azərbaycan uğrunda yanan ürəyinin döyüntülərini eşitdirir, şımalı-cənublu bütün Azərbaycan türkləri üçün yorulmaq bilmədən çalışdığını, yazıb-yaratdığını nişan verir. İran türklərinin milli şüurunun oyanmasında əvəzsiz iş görmüş "Varlıq"dərgisi kimliyini tanıyan Türklüyü ilə fəxr edən yeni bir nəslin də yetişməsinə səbəb olub. Və "Varlıq"ın bu günədək öz varlığını yaşatması da dərgini təmənnəsiz, öz şəxsi vəsaiti ilə nəşr edən doktor Cavad Heyətin həmin qibtə ediləcək dəyanəti ilə bağlıdır.

Doktor Cavad Heyət tək Azərbaycan xalqı üçün deyil, bəlkə, bütün İran xalqları, həm də müsəlman və türk dünyası üçün qiymətli, əvəzedilməz şəxsiyyətdir.

O, xalqımızın çarpan ürəyi, söylər dili, ağlar gözüdür. O yalnız başına bir ulusun simgəsi sayılır. O, yoxluq kuragında Varlıq toxumu əkən, qanı ilə suvaran yaşlı bağbandır. O özünü amacına, xalqına həsr etmişdir. İndi dr. Cavad bir fərd deyil, bir ulusdur, min bir qələm, Azərbaycanın sinəsində yaşayan milyon ürəkdir. Çünki o qaranlıqlara qarşı mum kimi əriyərkən, tariximiz damarına axmış, xalqın varlığına yayılmışdır. Ona görə də dr. Cavad Heyəti təbrik etmək bir xalqı ağırlamaq deməkdir. "- Bu xoş diləklər "Varlıq"dərgisinin yazarlar heyətinə daxil olan Əziz Möhsini, Mir Hidayət Həsari, İsmayıl Hadi, Səməd Sərdarniya, Rəhim Rəisniya, Əlirza Sərrafi, Məhəmmədrza Heyət, Həsən Məcidzadə, İbrahim Rəfrəfin 6 öncə ünvanlanmış təbrik məktubudur. Gəlin biz də bu təbrikə qoşulaq; Çox yaşayın, yaradın. Siz yaşadığca bu milləti də dirçəldib yaşadırsınız doktor!

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۲۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

VARLIQ 167

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad Heyat

Address: No. 2, 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., phase 2,
Shahrake Ghods, Tehran, I.R.IRAN

ISSN:1023-7186

Wwb:

www.varliq.com

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت ۲۵۰۰ تومان